

olga maruševski katedrala u vremenu i prostoru

Gjuro Szabo je napisao da je »stara naša katedrala simbol razvitka Zagreba«. ¹ Ona je to doista u arhitektonskom i urbanističkom značenju kao objekt kojemu je bilo suđeno da bude sudionik u procesu izgradnje Zagreba — procesu što je započeo modernizacijom grada u drugoj polovici 19. stoljeća.

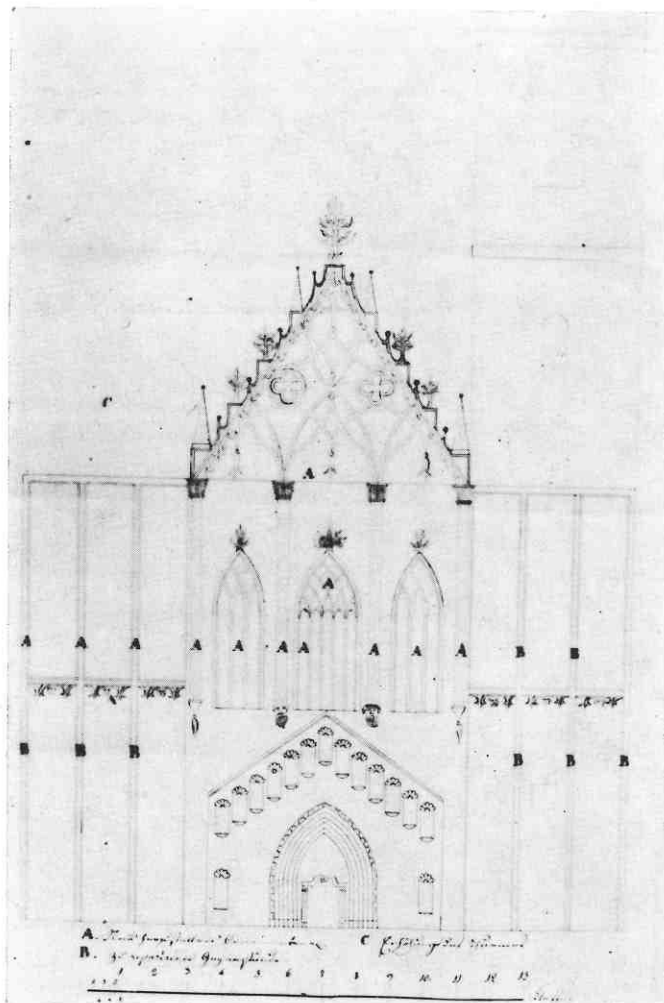
Ponajprije, riječ je o prijelomnoj 1850. godini kada neovisni Kaptol sa svojim općinama administrativno postaje dio jedinstvenoga grada, a zatim se uključuje u funkcionalnu prometnu koncepciju na kojoj se temelji prva regulatorna osnova iz 1865. godine. ²

Prijedlozi su tada bili još samo na papiru, ali su odlučili sudbinom katedrale. Odnosili su se na regulaciju kaptolskog trga obrazloženi zahtjevima estetike, no bili su predznak »čišćenja« što se, kako znamo, nije zaustavilo pred pročeljem katedrale, nego je, naprotiv, bilo poticajno da joj se izmijeni lice.

To provjetranje kaptolskih prostora, ta invazija 19. stoljeća među njegove stare zidove početni je ko-

¹ Stari Zagreb, str. 14, Zagreb 1941 — »od osnutka biskupije do dana današnjeg«.

² O. Maruševski: Grad za pedeset tisuća stanovnika. Kaj, 1983, 1, dokumentacija bilj. 4, str. 51.

rak da taj dio grada postane nekom vrstom poligona za ispitivanje i recepciju arhitektonskih i urbanističkih ideja od historizma do moderne i funkcionalizma 20. stoljeća.

Pokušaj da se obrazlože oscilacije stila i ukusa što su se očitovale u različitim idejama o preoblikovanju tijela crkve i njezina pretprostora, ponajprije onima u duhu historizma kojim se proces i započeo, baš u slučaju toga osjetljivog problema samo je »vraćanje u vrijeme«,³ no koje nas primorava da uvažimo ideološki volumen te arhitekture što je s vremenom nadrastao fizički prostor u kojemu se katedrala nalazi.

Proces je započeo iznutra u organizmu same katedrale, i zato valja barem ukratko opisati sve promjene što su se dogodile među njezinim zidovima, re-

³ M. Prelog: Uz problem valorizacije historizma. *Život umjetnosti*, 1979, 26—27.

kapitulirati uglavnom već poznate činjenice dodavši im tek poneku novu uputnicu za daljnja istraživanja.

Razmatrajući pojavu historizma u katedrali Anđela Horvat⁴ je naglasila da je riječ o trima neogotičkim zahvatima, o prvom 1835. za Alagovića, drugom 1847. za Haulika i trećem nakon 1880. za Mihalovića i Posilovića. No to su različite faze historizma koje se razlikuju u govoru forme, pa i u ideologijskom konceptu obnove (i izgradnje) sakralne arhitekture u 19. stoljeću. Zahtjevi obnove nisu uvijek bili motivirani toliko ni vjerskim, ni liturgijskim potrebama, pa ni stanjem građevine, nego prije svega estetičkim normama stila. Upravo zato treba uključiti i početak stoljeća s nekim projektima za Vrhovca iz 1800. godine, jer bi se njima započelo, ili bolje reći nastavilo, unošenje recentnog stila u gotički prostor, kao što se to događalo i u baroku. Klasicističko preoblikovanje sve-

⁴ Neogotički kolos-kipovi u Zagrebu 1847. i razmatranja o pojavi historizma u Zagrebu. Iz starog i novog Zagreba, 1966, II.

tišta prema Morettijevu nacrtu (cavalier Moretti, privatni savjetnik na dvoru Sachsen-Coburg — kako se potpisao na nacrtu)⁵ nije izvedeno, ali je uklonjen dio empora pred svetištem,⁶ pa je tako otvorena komunikacija između svetišta i lađe.

Za biskupa Alagovića ugrađeno je 1835. neogotičko pjevalište između baza tornjeva također prema Morettijevu nacrtu (možda ranije datacije), kako pripućuje Ljubo Karaman⁷ oslanjajući se na podatke Željka Jirouška i Anđele Horvat. Što se pri tom tiče stilskih razlika, klasicizam i neogotika kod istog autora nisu u tom ranom razdoblju isključeni.

Iz druge četvrtine stoljeća, kako pretpostavlja Karaman, postoji anonimni nacrt za obnovu pročelja, sa zabatom danim s »gotovo baroknom slobodom«. Zid iznad portala raščlanjen je trima velikim prozorima vrlo oštirih lukova i plitkim pilastrima. Stupnjevani zabat ukrašen je malim piramidama, a stilizacija ornamenta u ranoj je neogotici. Pomišlja se i na dizanje sjevernog tornja jednakog Albertalovu. Uza sve neogotičke elemente, princip postave zabatne zone u oblicima je njemačke renesanse. Teško je reći kojem razdoblju pripada taj nacrt, budući da se klasicizam javlja usporedo s gotikom na primjer u Beču već potkraj 18. st. kao kasnobarokni goticizam, ili pak kao posebna sklonost prema »staronjemačkom stilu«. ⁸ Po obliku i završetku lukova, mrežištu i bujnoj igri ornamenta reklo bi se da je naš nacrt vrlo ranog datuma. No najvažnije je da može posvjedočiti kako se već pomišljalo na obnovu pročelja katedrale.

Veći planovi nastaju za biskupa Haulika. Njegovo je djelovanje u političkoj povijesti Hrvatske već prilično spominjano, no politika ostaje često zauvijek između korica knjiga, dok su umjetnički spomenici trajni i živi svjedoci svoga doba. Zato bi Haulikove zasluge u umjetnosti i kulturi Zagreba zavrijedile sustavna istraživanja na izvorima još uvijek nedovoljno iscrpljenim među spisima Kaptolskog i Nadbiskupskog arhiva.⁹

Njegova je kreacija park Maksimir s arhitekturom klasicističkog paladijanizma i pitoreskne gotike, veliki spomenik kulture i stila romantičnog historizma.¹⁰

5 Riznica zagrebačke katedrale. Katalog izložbe, Zagreb 1983.

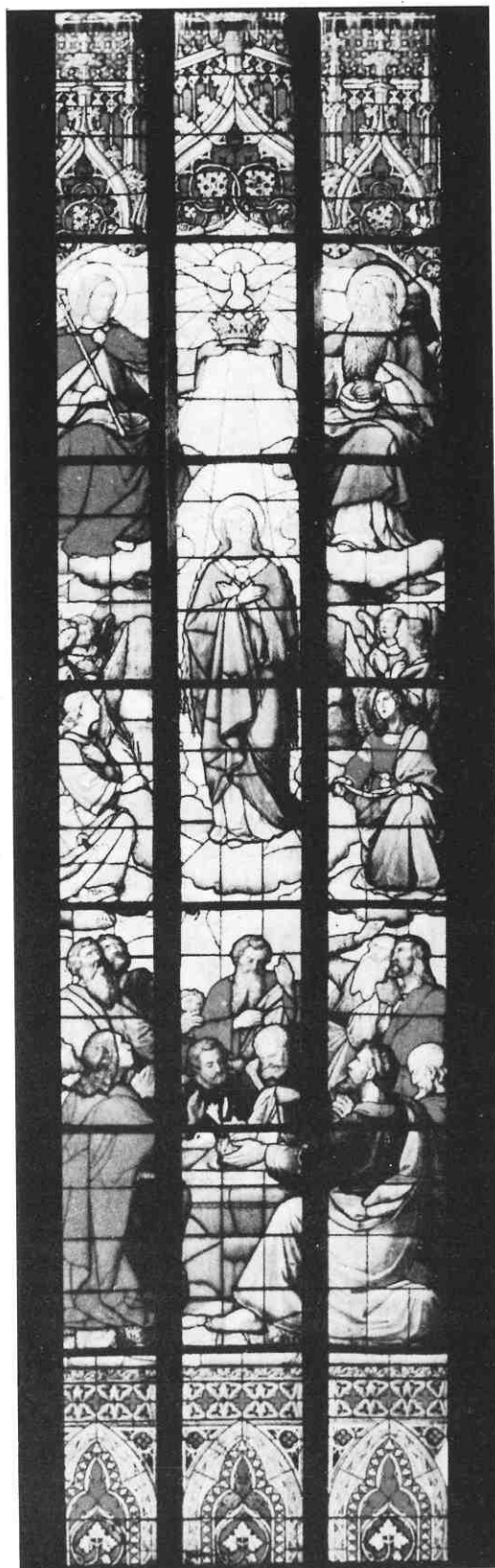
6 Lj. Karaman: Bilješke o staroj katedrali. Bulletin JAZU, 1963, 1/2, 34, bilj. 75.

7 Isto.

8 R. Wagner-Rieger: Wiens Architektur in 19. Jahrhundert, str. 18—20, 97, 114, Beč 1970.

9 U vezi sa Zascheom M. Schneider: Slikar Ivan Zasche (1825—1863), Zagreb 1975.

10 O. Maruševski: Maksimir. Bulletin JAZU, 1980, 2(50). — S kulturnopovijesnog stajališta.

Svetište u katedrali obnovljeno je prema njegovim koncepcijama u duhu nazarenske umjetnosti. Uzor mu je bio biskup Branjug, i on želi nastaviti njegovo djelo s umjetničkim osjećajem svoga doba.

Deset velikih kipova postavljenih između prozora visoko na zidu svetišta prikazala je A. Horvat¹¹ ocijenivši kako su se u osnovnoj karakteristici »stopila dva smjera: romantika i klasicizam«, te da bismo stil tih neogotičkih skulptura mogli označiti kao »romantični klasicizam«. Autor im je Münchenski kipar Anselm Sickinger. Ta je galerija likova činila stilsku cjelinu s oltarom i biskupskim tronom od istog autora. Pet oslikanih prozora također je izvedeno u Münchenu.

Zanimljivo je pratiti Haulikove metode rada. Dok se u izgradnji Maksimira obraća Beču i majstorima koji su se već bili potvrdili u uređenju Luxemburga, za uređenje katedrale traži umjetnike u Münchenu gdje nad umjetničkim pothvatima autokratski vlada romantični filhelen Ludvig I Bavarski. Njegova je restauratorska volja već bila poznata (München, Regensburg, Bamberg), dok su radovi na bečkom Sv. Stjepanu tek u prijedlozima i projektima,¹² a spomenik nazarenske umjetnosti, altlerchenfeldska crkva, nastaje kasnije.¹³ Naprotiv, on poznaje bečki ukus i solidnost umjetničkog obrta pa ondje naručuje velike svijećnjake za katedralu. Na sjednici kaptola 1842. odlučuje se o radovima »u svrhu početaka ukrašavanja katedrale«.¹⁴ Prva je zadaća postaviti glavni oltar po uzoru na onaj iz Regensburga, jer dotadašnji »ni glavnoj crkvi domovine, ni gotičkoj strukturi crkve, ni ukrašavanju kojim je započeo biskup Branjug ne odgovara«. Riječ je o oltarnoj pali koju je naslikao Josef Ziegler prema Tizianovoj Assunti, a postavio 1833. biskup Alagović. Zatim da se oslika pet prozora od kojih je središnji bio zazidan zbog te velike Alagovićeve slike. O narudžbama biskup Haulik vodi opširnu korespondenciju¹⁵ s umjetnicima i radionicama u Münchenu, a i sam je tamo pošao da se uvjeri u solidnost radova. U pismima (1843—1849) određuje ikonografski program za vitraje, dogovara se o troškovima s voditeljem radionice arhitektom i slikarom vitraja Maxom Ainmillerom koji mu je preporučio i Sickingera. Osobito je opširna korespondencija sa slikarom Heinrichom Maria Hessom (1798—1863),

koji je osnovao Königliche Glasmalerei Anstalt gdje su se izrađivali vitraji za mnoge crkve, među njima za Köln i Regensburg. Hess pripada slikarima iz kruga nazarenaca, profesor je na Likovnoj akademiji, autor je karetona za velike fresko-cikluse u Münchenskim crkvama (jedan je od suradnika u izvedbi i A. M. Seitz).¹⁶

Građevni program uređenja svetišta u vezi s oblikovanjem i otvaranjem prozora vodio je zagrebački arhitekt Aleksandar Brdarić,¹⁷ a Hess izradu vitraja prema Haulikovim uputama i umjetničkim dosezima svoje radionice.

Vitraj kao integralni dio arhitekture (»vitrail des architectes«), diafani odsječak zaključka prostora, polikromirani dio zida jednako vrijedan kao i freska, nakon baroknog svjetla doživljava renesansu u ranom romantizmu 19. stoljeća, a historizam mu kao osobito izražajnom sredstvu posvećuje posebnu pažnju u neogotičkoj opremi crkvenog prostora.¹⁸

Vitraji u svetištu naše katedrale imaju u kompoziciji slike i oblikovanju likova sve odlike nazarenskog romantizma, pa i srednji prozor s prikazom uznesenja Marijina i ostali s prizorima iz njezina života, koliko su god vezani uz patrocinijske katedrale, toliko su i omiljena tema nazarenaca i u monumentalnom zidnom slikarstvu, što upravo taj srednji prozor i napominje.

Prema Haulikovu su izboru na ostalim vitrajima sv. Marko evanđelist i Dimitrije, kraljevi sv. Stjepan i Ladislav,¹⁹ sisački biskup Kvirin i zagrebački Augustin Kažotić. Rozete i prozori ukrašeni su i elementima arhitekture i ornamentima poput orijentalnog saga, što je također preuzeto iz srednjovjekovnih vitraja samo raspoređeno na nov način, kao što ni olovni kostur ne slijedi više svoje uzore. Sickingerov oltar poznajemo samo iz Kukuljevićeva opisa. Posrebren i pozlaćen predstavljao je »pročelje bogate gotičke zgrade urešene svakojakimi tornjiči sa šiljastimi uložnicami«.²⁰ Da nije bio uništen u potresu, Bollé bi ga sigurno bio maknuo, jer očito ne bi odgovarao

¹⁶ Thieme-Becker, XVI, 1923; Die Kunst, 1922, 227.

¹⁷ Kao u bilj. 15.

¹⁸ R. Eitelberger: Heinrich von Ferstel und die Votivkirche, str. 329, Gesammelte Kunsthistorische Schriften, sv. I, Beč 1879—84; E. Frodl-Kraft: Die Glasmalerei, str. 12, 59, 96, Beč/München 1970.

¹⁹ Problem za Hessa, jer piše da u tamošnjim bibliotekama nije mogao naći predložak za likove i kostim.

²⁰ Prvostolna crkva zagrebačka, Zagreb 1856.

¹¹ N. dj. u bilj. 4.

¹² Kronologija radova u monografiji R. Feuchtmüller: Der Wiener Stephansdom, Beč 1978.

¹³ R. Wagner-Rieger, n. dj., 106—110.

¹⁴ Protokoli, 1036, knj. 53a KAZ

¹⁵ Prezidial 132 — 1849 NAZ — 44 pisma.

neogotici strogog historizma. Možemo samo pretpostaviti da su i skulpture bile izvedene jednako kao i galerija likova na zidu u čijim se formama s novim osjećajem za stil još osjeća ona barokna mramorna glatkoća svojstvena obnovljenoj tradiciji drvorezbarstva za ludovicijanske epohe.

Taj je ansambl pripadao idealiziranoj »religiozno-patriotskoj« umjetnosti nazarenaca koja se ne ograničuje samo na slikarstvo. Vitraji, pa neki likovi iz starozavjetne tipologije srednjeg vijeka koju ponovo usvaja nazarenska ikonografija,²¹ odišu zajedničkim duhom pobožnosti, onim istim kojim se nastojalo prožeti obnovljene građevne radionice tako značajne za neogotički pokret romantizma.

Veći je zahvat učinjen, dakle, samo u svetištu, u ostalu opremu nije se diralo, dapače, velika je briga posvećena održavanju crkve.²² Haulik zacijelo nije namjeravao provesti onako temeljitu obnovu kao što je učinjeno u Regensburgu²³ ili u enterijeru Frauenkirche u Münchenu.

Moglo bi se slobodno reći da se uređenjem svetišta završava umjetnička oprema naše katedrale, a u fazi koja slijedi nastupit će strogi historizam sa svojim hladnim majstorstvom, pri čemu će sudjelovati i škrta blagajna novih naručitelja.

Haulikove intervencije nisu bile nepoznate, pa se 1856. javlja bečki arhitekt Johann Garben koji mu piše da može solidno izvesti »dogradnju zagrebačke crkve u kojemu god željenom stilu«. A 1858. münchenski kipar Andreas Halbig, koji je bio u audijenciji kod Haulika i poznaje katedralu, nudi da izradi »arhitektonski i figurativno« dva oltara u svetištu i dva pokrajnja. Haulikov je komentar da Garbena ne poznaje, a Halbigu odgovara da prijedlog za poljepšanje crkve ne može prihvatiti jer nema sredstava.²⁴

21

Fresko program u altlerchenfeldskoj crkvi J. Führiha i L. Kupelwiesera.

22

U »Tuškanovoj kronici« 1840—1853 (Pro memoria statu item notitiae ac futurae directionis reverendissimorum dominorum custodem Cahtedralis Ecclesiae conscripta per Franciscum Tuscan, custodem. KAZ) navedeni su svi radovi kao što je lijevanje velikog zvona i postavljanje uz veliku svečanost u kojoj sudjeluje cijeli grad, zatim uređenje kripti, čišćenje oltara i slika, pozlaćivanje i gipsanje, klesarski radovi na lukovima, popravak krova iznad glavnog ulaza itd. Na tim su radovima zaposleni slikar Michael Kutassy, Talijan Kiko (Angelo Ciccho), kamenorezac Talijan Ludovicus Frasinelli, limarski majstor Sorgner.

23

1834—1836 enterijer, od 35 oltara ostalo je samo 5 gotičkih, daljnja obnova (izgradnja oba zvonika itd.) 1859—1860, 70—71. H. Hildebrandt: Regensburg, str. 90, 96, Leipzig 1910.

24

Kao u bilj. 15. — J. Garben (—1876) piše za potvrdu svoga umijeća da je sagradio kapelu sv. Elizabete u Himmelu kraj

Vjerojatno su troškovi za uređenje Maksimira ispraznili blagajnu.

Iako među zidovima katedrale nastaje zatišje, grad i novo vrijeme traže svoje prve žrtve.

Već od početka stoljeća mogu se u protokolima kaptolskih sjednica pratiti vijesti o ruševnom i zapuštenom stanju zidina, a još prije, potkraj 18. st., postoje nacrti za proširenje Vlačke ulice podno nadbiskupskog dvora za tržišni prostor.²⁵

God. 1862. srušena su južna kaptolska vrata »radi olakšanja prolaza, radi udobnosti susjednih vlasnika kuća i radi poljepšanja grada«. ²⁶ Čini se da se Kaptol još uvijek opire, jer predlaže da se »zaostavše kod ruševina dvije strane na oblik tornjaha dosta ukusno sagrađe«. Predloženi su nacrti Jambrišaka i Kleina, ali je grad to odbio.²⁷ God. 1864. odlučeno je srušiti sjeverna kaptolska vrata.^{27a}

Najteža osuda pada 1865. u već spomenutoj prvoj regulatornoj osnovi.^{27b} U točki XV riječ je o uređenju kaptolskog trga koje je inkorporirano u regulaciju Jelačićeva trga i strmog uvoza u današnjoj Bakačevoj s proširenjem prolaza na Kaptol. Predlaže se »obzirom na poljepšanje grada... porušenje terg nakužujuće vijećnice, stare tvrđavne zidine pred prvostolnom crkvom u savezu sa zgradbom biskupske knjižnice i srednjim tornjem... Bez svakoga ukusa sagrađena kaptolska vijećnica zapremljuje terg, u kojem sredini stoji, a ogradna zidina i knjižnica zaprečuje vid na najljepšu i najznamenitiju gradnju koju

Sieveringa (Beč) i palaču grofa Leopolda Nádasdyja u Pešti. — Epigon je velikih graditelja Beča, prema njegovu je nacrtu izgrađen Kursalon na Parkringu (1865—1867). R. Wagner-Rieger, n. dj., str. 196; A. Halbig (1807—1869) načinio je po narudžbi glavni oltar za Votivnu crkvu u Beču (1857) koji nije prihvaćen, jer nije u skladu s arhitekturom crkve, sada je kod augustinaca. R. Eitelberger, n. dj., str. 333—334. — Teški oltar u stilu »sjevernjačke njemačke kasne gotike« nije odgovarao rajnskoj gotici strogog historizma; nacrt na izložbi Heinrich von Ferstel, Beč 1984, kat. br. 30.

25

Nacrt geometra Stipanovića 1774; F. Klobučarića 1793. (Zagrebačka županija, sv. 60 AH); E. Laszowsky: Prilog povijesti regulacije Bakačeve i Vlačke ulice, Zagreb (revija), 1941, 8—9; na potoku Medveščaku mesnica s otvorenim boltama, danas Vlačka 10, spojene s kućom br. 8. Nacrt J. Eithera 1824. Acta aedificalia 1806—1829, kut. 495. NAZ. — U unutrašnjosti sačuvana situacija koju pokazuje taj nacrt.

26

GPZ 1019, 7081/62 HAZ; Protokoli 1862—1864 KAZ.

27

Nacrti GPZ, Građ. odjel 1146, br. 125—862; L. Dobronić: Graditelji i izgradnja Zagreba u doba historijskih stilova, Zagreb 1983. Popis Jambrišakovih i Kleinovih radova, str. 31, 96.

27a

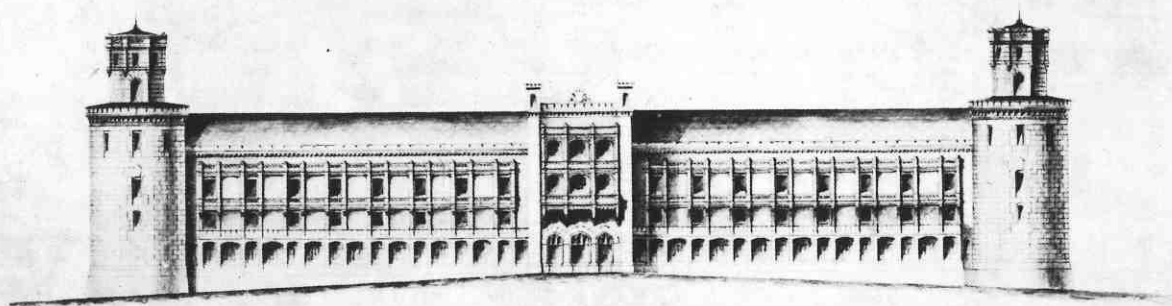
Protokol 1864, čl. 472. KAZ.

27b

Moguće je da je već Kaptol predložio slično rješenje, jer je u Protokolu 1863; čl. 358 zabilježeno da je osnova za uređenje trga poslana gradu. Dosad nacrti nisu nađeni.

Nadbiskupski dvor u Zagrebu.

Pročelje za pregradnju

U Zagrebu mjeseca prosinca 1870

Zagreb ima, to jest na stolnu crkvu koju uz svaku cijenu valja osloboditi od zapremajućih ju zidinah.« Tako je te fatalne godine 1865. potezom pera razbijena cjelina kaptolskog trga, i proces se morao nastaviti dalje.

Sastavljači te prve osnove, mjernici i građevni inženjeri, bave se projektiranjem novih ulica i trgova zasnovanih na zahtjevima prometa i njihovim spajanjem s tadašnjim dijelovima grada. Arhitektonsko ih nasljeđe ne zanima, pa u Gornjem gradu spominju samo toranj Sv. Marka gledajući ga iz savske doline, što je još odzvuk romantičnog čara panoramske ljepote dalekih vidika. Katedralni kompleks već im je u sasvim drukčijem kontekstu koji s romantikom nema više veze, integriran u modernizaciju grada kad se prema estetskim principima historizma (o ljepoti pojedinačnog) pred monumentalnom arhitekturom oblikuje ploha trga. Ipak, katedrala im je još uvijek »najljepši spomenik«, jer pred sobom imaju Kukuljevićev opis objavljen 1856. i Weissovo djelo »Der Dom zu Agram« iz 1859. godine.

Kad se već dirnulo u taj prostor u dokumentu kao što je regulatorna osnova, arhitekti ne ostaju po strani. Zato se valja zaustaviti na nacrtu Grahora i Kleina

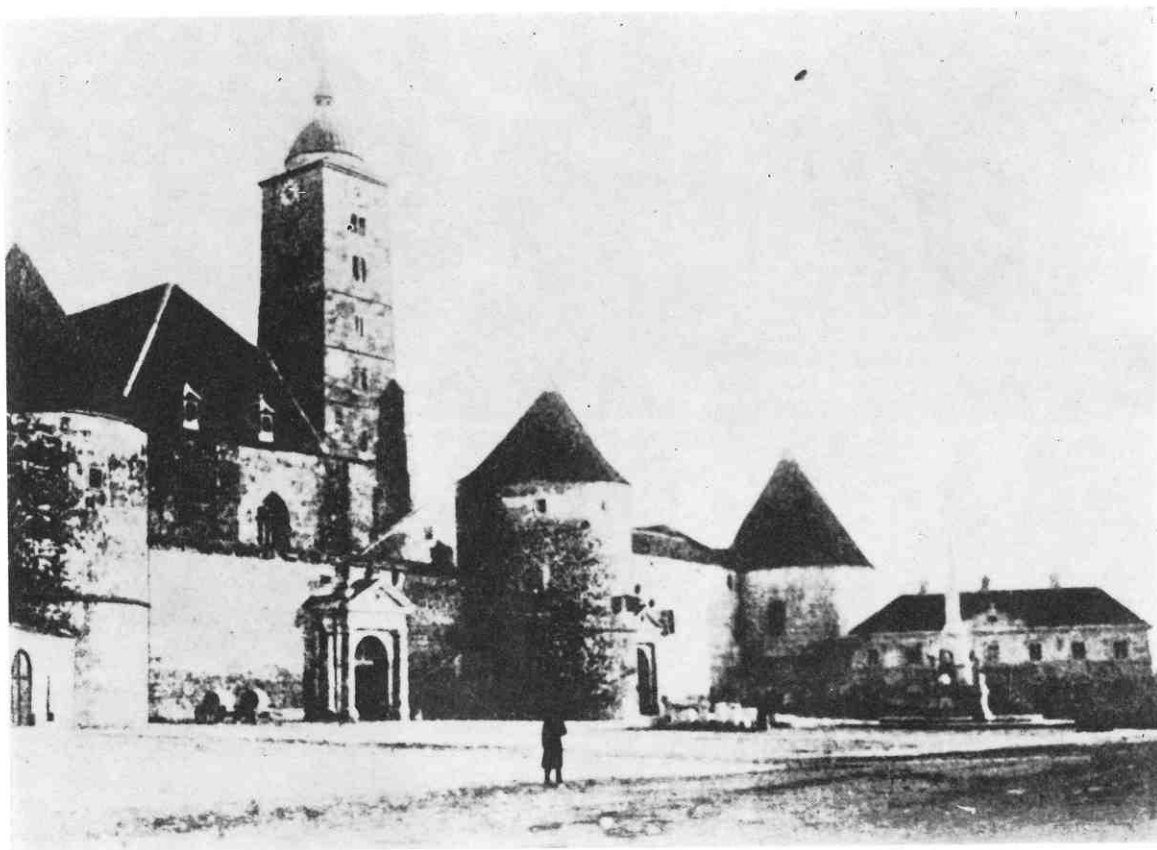
(Grahor je bio član odbora za izradu osnove) iz 1870. godine. Njihova je želja očistiti prostor pred pročeljem katedrale, a nadbiskupsku palaču debarokizirati. Nacrt²⁸ za preoblikovanje južnog pročelja palače zajedno s postranim kulama veoma je zanimljiv u pogledu stila. Klein, koji je zacijelo autor te ideje, jer imamo potvrdu u njegovu židovskom hramu iz 1866, prekraja taj kompleks u oblicima što ih manje možemo vezati uz Beč. Završeci kula, rizalit, dekoracija srodni su, dakako u mnogo manje inventivnim oblicima, maksimilijanskom stilu Bürkleina i Zieblanda, karakterističnom za četrdesete godine Münchenskoga romantičnog historizma. Možda ga je korpus palače i njezin položaj ponukao da potraži uzore u Münchenu. Da nije riječ o nadbiskupskoj palači, bila bi to u njegovu eklektičkom opusu uz židovski hram i danas pregrađenu tzv. Siebenscheinovu kuću iz 1873 (Trg bratstva i jedinstva 4/Preradovićeva 2),²⁹ ali i onu neorenesansnu u Mesničkoj iz 1867, još jedna zanimljiva fasada iz njegove slikovnice s različitim stilovima različite provincijencije i razdoblja.

28

U Diecezanskom muzeju.

29

Sl. kod L. Dobronić, n. dj.

God. 1870. javlja se mladi Kršnjavi.³⁰ On je zapravo prvi počeo kampanju protiv baroka u stolnoj crkvi, a poslije njega svom žestinom nastavio Strossmayer. No on će s promjenom situacije napisati 1905. da je biskup »dao znak za oštru novinarsku agitaciju« u kojoj je i on »živo sudjelovao u prilog restauraciji stolne crkve«.³¹

U izvještaju³² o suvremenoj arhitekturi Beča i Münchena piše o gotici koja je oživjela »popravljanjem i dozidavanjem starih gotičkih crkava«, te je krug nove generacije umjetnika počeo graditi u tom stilu. Zatim o »slikovitosti bizantsko-maurijskog i gotičkog stila«, u renesansi za Sansovina, da »napokon bude kao svaka ljepota i to načelo pretjerano u takozvanom jezičkom, barok i rokoko stilu, koji nije drugo nego dokinuće temeljnih načela arhitekture u ime slikarskog učina... To je doba i u našoj domovini ostavilo žalosnih uspomena u premnogim crkvama

³⁰ Nješto ob umjetnostih. Vienac, 1870, 20, 21.

³¹ Pogled na razvoj hrvatske umjetnosti u moje doba. Kolo MH, 1905, str. 238.

³² N. dj. u bilj. 30.

s kojekakvim fasadama i svakako grbavim nakazama od tornjeva, u nebrojenim ružnim oltarima sa savinutim kao burgija stupovima, sa sijaset anđela i svetaca u posve nemogućim pozicijama! Ni ulazna vrata naše prvostolne crkve neostadoše, žalibože, pošteđena .. Nije li vječna šteta što prečasni naši pređi iz zagrebačke prvostolne crkve učiniše? Trivijalni kreč morade nadomjestiti tmastu boju ljeta, dostojanstven trag duge prošlosti.« Spominje kako su u münchenskoj stolnoj crkvi odstranili sve što nije bilo u skladu sa stilom i uništili tako preostatke tih nesretnih vremena. Nada se da će se i u zagrebačkoj stolnoj crkvi odstraniti »oni lijepi šareni oltari i sveci izlomljenih uda« te da se dopuni i izvede »što je pokojni kardinal počeo namještanjem velikog oltara, orgulja itd...«. Tad još nema ni spomena o »čistoći i jedinstvu« stila, niti on strogo sudi o romantičkoj neogotici.

Te napomene o baroku pripadaju kompleksu ideja o gotici kao jedinom crkvenom stilu kojim je ecclesia militans u 19. st. započela obranu katoličke vjere, te pripada jednako estetičkoj kao i političkoj problematici stoljeća. Strogost i čistoća forme razvija se dalje utemeljena u doktrinarnom historizmu. Time se relativizira i problem obnove ili »modernizacije« crkvene arhitekture.

God. 1871. pojavljuje se kao separat članak opata Sebastiana Brunnera.³³ On spominje oltare iz 17. i 18. st. koji doduše ne harmoniziraju s gotikom, ali su i uz to pravi ukras crkve. Daje primjere talijanskih crkava u kojima su u opremi zastupani različiti stilovi i upravo zbog toga te crkve imaju osebujuć čar. Njegovo »reakcionarno« mišljenje o našoj katedrali kao da je nakon opreznijeg Burckhardta³⁴ pret hodilo novim pogledima na umjetnost baroka što se u Njemačkoj javljaju 1873. godine.³⁵

³³ Agram. Einige Notizen über Vergangenheit und Gegenwart der Hauptstadt Croatiens, Beč 1871. Pogl. Der Dom von Agram u Historische politischen Blättern zu München 1870, sv. 66.

³⁴ Cicerone, prema II izd. 1869, I, str. 365.

³⁵ A. Zahn: Barock, Rokoko und Zopf. Zeitschrift für bildende Kunst, sv. 8, Leipzig 1873.

God. 1874. objavljuje Strossmayer optužnicu protiv stolne crkve.³⁶ Njegovu misao vodi Montalembertov »vandalisme constructeur« iz tridesetih godina, kojim se hoće sačuvati integritet srednjovjekovnih spomenika u njihovu prvotnom stanju. A što se stila tiče, to je Montalembertu svojstven polemički ton indoktriniran politikom prenesen u područje estetike, koji je tada bio uobičajen u svim evropskim diskusijama o gotičkom pitanju.

Biskupove su misli zapravo pogled unatrag, slijede događaje u vezi s obnovom bečkog Sv. Stjepana. Ondje se od 1840, a sustavno od 1958, predlaže generalna obnova u kojoj se ponajprije predviđa pregradnja glavnog pročelja u gotičkom stilu, kao i smještanje neogotičkih oltara, zatim skidanje »baroknog«

³⁶ Nekoliko riječi o stolnoj crkvi zagrebačkoj. Zagrebački katolički list, 1874, 36, Prilog.

kreča, oslikavanje arhitektonskih dijelova, uklanjanje svih oltara uza stupove i zidove u »rimskom zopf stilu« (römisch zopfige Altäre), te svega ostalog što nije u skladu s arhitekturom crkve. U programu je i izgradnja sjevernog tornja. Nakon smrti prvog restauratora i autora programa L. Ernsta, Schmidt, koji je već od 1860. u građevnom komitetu, preuzima 1862. vođenje obnove.³⁷

Strossmayer za našu katedralu zahtijeva sustavnu obnovu »po znanstvenim zakonima izvedenu« te smatra da je »pogriješio pokojni stožernik Haulik, što je navalice i po svojoj dobroj volji popravke neke proizvađao«. Treba da se pozovu učeni, čuveni i iskusni ljudi, kao npr. Schmidt, Ferstel, koji bi izradili znanstvenu osnovu za obnovu kao što je to i u crkvi sv. Stjepana u Beču. U opisu pomno nabraja sve grijehe koje »anima naturaliter estetica bez zgražanja ni pogledati ne može«. Polemizira s Weissom, a osobito s Brunnerom koji »sve pojedinosti u stolnoj crk-

vi odobrava«. On, naprotiv, najodlučnije tvrdi da »u cijeloj stolnoj crkvi zagrebačkoj dan danas niti jedne stvari ne ima, koja bi slogu crkvenomu odgovarala, ili inače vrijedna bila da se uzdrži«. Harmoniju osobito kvare barokni oltari, a nasloniti ih na gotičke stupove »smrtni je grijeh proti estetici i svetoj namjeri gotičkih stupova«.³⁸ Oltare u Ladislavovoj i Marijinoj kapeli trebalo bi uništiti »da ne kvare ukusa narodnoga«. Weissu je propovjedaonica osobito umjetničko djelo, Brunner drži da se ona ne smije maknuti, a biskup doduše priznaje da je najbolje djelo u crkvi, ali da ima »puno znakova dekadence« te bi se morala gotičkom zamijeniti, a mogla bi se pokloniti i crkvi u Pregradi gdje bi bila »na svom mjestu«. Sve što je u crkvama iz 17. st. služi im na ruglo, kao što su ovdje empore, te »grdne ormarine«

³⁸ Benedikt XIII (—1730) zabranio je postavljanje oltara uza stupove, jer svećenik obraćajući se vjernicima okreće leđa glavnom oltaru; u srednjem vijeku uobičajeni oltari uza stupove. C. Gurlitt: Kirchen. Handbuch der Architektur, IV Teil, 8 Hlbd, Heft 1, str. 247, Stuttgart 1906.

³⁷ R. Feuchtmüller, n. dj.

koje treba ukloniti. Haulikov je žrtvenik smjesa barokizma i lošeg goticizma, a orgulje mogu imati lijep zvuk, ali im »oblik ne bi odobrio ni jedan gotičar«. (Ipak mu priznaje prozore u svetištu, pa i Maksimir.) U Bambergu, Speyeru, Parizu odstranjuju sve što nije u skladu s crkvom, a što je vrijedno pohranjuje se u muzej. Katedrala je dvoranska crkva pa prema tome zahtijeva krov jednake visine koji bi trebalo pokriti »pisanim crijevom« kao što je na Sv. Stjepanu u Beču. »Romanički« portal treba da ostane, umjesto prozora valja uspostaviti romaničku rozetu, a na potpornjima gotičke fiale »da mrtvo inače tijelo crkve oživi«. Crkva bi morala imati dva zvonika u »frentinsko-gotičkom slogu« kao Santa Croce. Daka-ko da treba ukloniti kulu i biblioteku, te »ružne prikropole«. (Tvrđavni zid smeta i Brunneru, jer crkva izgleda »kao građevina zatvorena u kolosalni sanduk«). Biskup je protiv grobova u crkvi i smatra da treba ostaviti jedino Erdödyjevu nadgrobnu ploču zbog njegove znamenite izjave »regnum regno non praescribit leges« i što su nad grobom riječi »in Deo vici«, te bi taj spomenik »s istim natpisom valjalo u bakar urezati i na tisuće primjeraka u narod proturati, da se duh Erdödyev u duh svakoga svjesnoga Hrvata prelije«. Ivan je, istina, pokopan u toj grobnici, ali nema svog epitafa, a ploča je Tomaša Erdödyja.³⁹ No biskupu je dobro došla ta mala »zabuna« da podsjeti na sabor 1790. i na aktualne hrvatsko-mađarske političke odnose.

Ili sustavna obnova ili nikakva, mišljenje je biskupovo, Račkoga i svih iz njihova kruga. Iz korespondencije Strossmayer-Rački-Kršnjavi⁴⁰ saznajemo da na Kaptolu nisu svi jednodušno bili za obnovu, no pritisak je Račkoga bio jači, a ugled Strossmayerov i ne treba posebno naglašavati. Bilo je nužno njegove smjernice opširnije citirati, jer su bitno utjecale na kasniji Bolléov program obnove. No biskupa bi trebalo barem djelomice osloboditi osobne »krivice«, jer zastupa mišljenje o gotici koje je kao plod romantičkog katolicizma još dugo bilo u opticaju, a trajno u njegovim pogledima na crkvenu umjetnost; zatim, crkva nije muzej ni nekropola te ima služiti samo svojoj svrsi, u čemu je već sadržan funkcionalizam strogog historicizma; to implicira drukčiji stav prema arhitekturi, a drukčiji prema djelima »slobodnih umjetnosti«, slikarstva i kiparstva, kad su neovisne o programu i funkciji u opremi prostora, pa i onda kad je u pitanju barok — pri tom tada nije riječ o stilu nego o podjeli umjetnosti na crkvenu i svjetovnu.

Za crkvenu je arhitekturu najutjecajnija rajnska neogotička škola. U tom su krugu okupljeni najpoznatiji

³⁹ O grobnici Erdödyjevih Kukuljević, n. dj., str. 31—32.

⁴⁰ Arhiv JAZU i Depozit Kršnjavi, kut. 4 AH.

tiji zastupnici gotičke »partije«, arhitekti i teoretičari Reichenspenger, Ungewitter, Zwirner, Wiethase (kod njega je radio Bollé), u kölnskoj građevnoj radionici odgojen je i F. Schmidt. Više su povezani s engleskim neogotičarima nego s racionalistima Viollet-Le-Ducova smjera.⁴¹ Od Francuza sugovornik im je Montalembert. Odatle utjecaji stižu i u Beč obogaćeni i praškom komponentom, gdje ideje Kölna zastupa građevna radionica uz dogradnju katedrale sv. Vita.⁴² Jedna je od karakteristika rajnskog kruga ideja o transcendentalnoj funkciji zgrade u odnosu na prostor i fasadi s dva što viša tornja kao »znak pobjede nad prosvjetiteljstvom i poganskim klasicizmom«.⁴³ Te ideološke komponente vrlo su važne za nove urbanističke koncepcije.

U prvom programu obnove bečkog Sv. Stjepana, kako je već spomenuto, predviđa se izgradnja sjevernog tornja. U natječajnim propozicijama 1854. za izgradnju Votivne crkve zahtijeva se idealna gotička katedralna forma sa dva zvonika koja odgovaraju pobočnim lađama i s trokutastim zabatom.⁴⁴ Na natječaju je sudjelovao i F. Schmidt, tada još u Kölnu. Pobijedio je Ferstel te se s tom gradnjom (1856—1879) predstavio u sakralnoj arhitekturi strogi historizam s karakteristikama aksijaliteta, stroge simetrije i racionalne provedbe.⁴⁵ (Semper, predstavnik doktrinarnog historizma i kao pobornik oživljavanja renesanse politički oponent gotičarima, također u strukturi lijepog ističe kao osnovni zahtjev simetriju i proporcionalnost, pa tako i Kršnjavi u »Oblicima graditeljstva« piše: »... Simetrija i to stroga, potpuna simetrija je znamenito načelo građevne ljepote. U skladu vanjske simetrije s unutrašnjom smijemo nazirati načelo građevne ljepote. Slobodna simetrija u slikarstvu je ljepota, u graditeljstvu pogreška...«)⁴⁶

⁴¹ Građa u G. Germann: Neugotik. Geschichte ihrer Architekturtheorie, Stuttgart 1974.

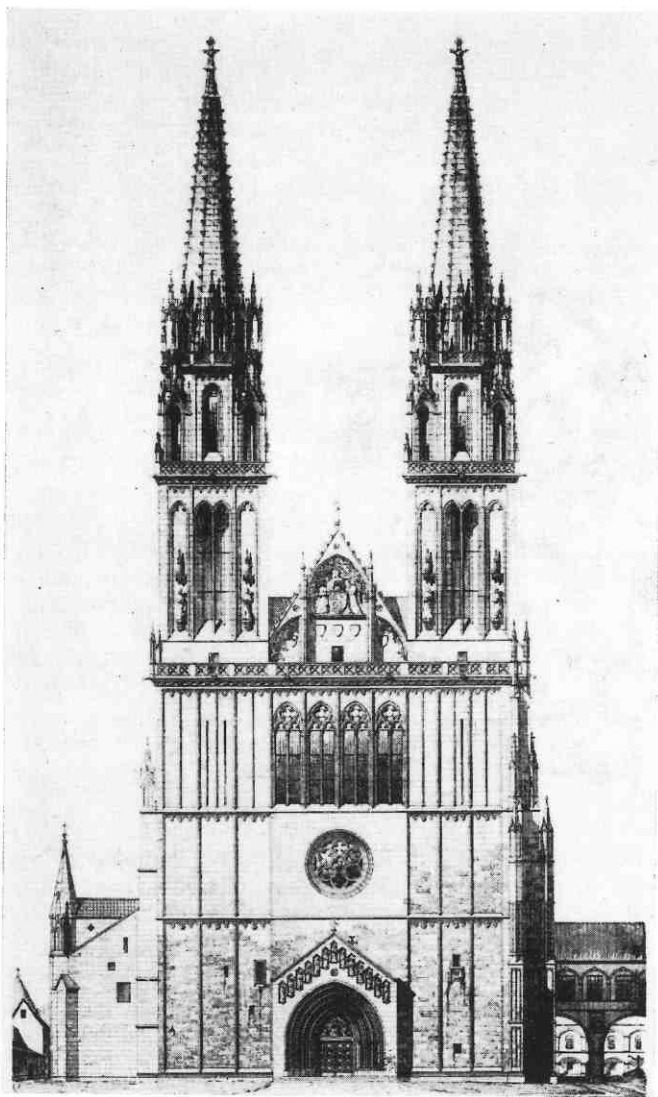
⁴² R. Eitelberger, n. dj., str. 280; R. Wagner-Rieger, n. dj., str. 164.

⁴³ W. Weires: Rheinische Sakralbau im 19. Jahrhundert, str. 177. Die deutsche Stadt im 19. Jahrhundert. Studien zur Kunst des 19. Jahrhundert, hrsg. L. Grotte, München 1974.

⁴⁴ R. Wagner-Rieger, n. dj., str. 161—163.

⁴⁵ Isto. — Primjer je idealne fasade 19. st. i crkva Notre-Dame-de-la-Traille u Lilleu J. B. A. Lassusa iz 1856, graditelja kojemu je poput Reichenspenger i Pugina opsesija oživljavanje srednjovjekovne pobožnosti. U tom je duhu, ali dosta jednolično, i novo pročelje za obnovljenu katedralu u Clermond-Ferrandu (1855—1864) Viollet-le-Duca. Nacr u katalogu izlobe L'art en France sous le Second Empire, sl. 16, 32, Pariz 1979.

⁴⁶ Oblici graditeljstva u starom vieku i glavna načela građevne ljepote, pogl. Skladni oblici, Zagreb 1883.

Schmidt još 1873. misli na sjeverni toranj Sv. Stjepana jednak južnome,⁴⁷ što imponira dogmatičnom historizmu i monumentalizaciji sakralne arhitekture, ali kasnije odbacuje tu ideju da ne bi narušio prastaru vedutu grada. I inače se bio odlučio za princip zaštite i poštovanja povijesnog nasljeđa, premda nije posve odbacio primjenu nekih idealno tipičnih pretpostavki o stilu.⁴⁸

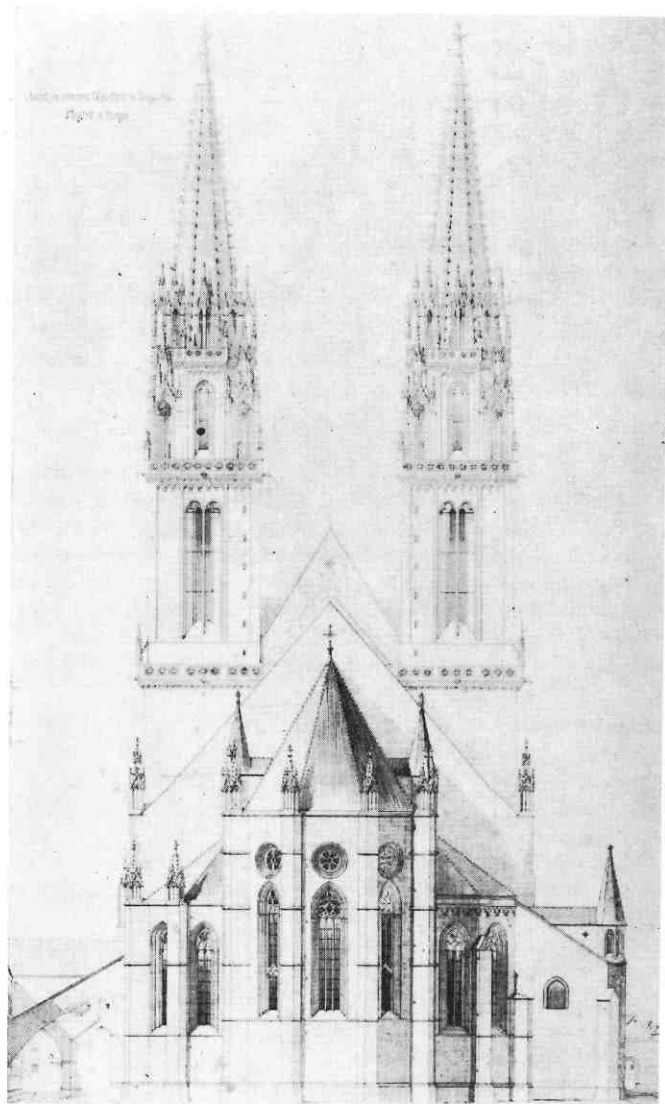
Kad su 1878. u Kaptolskoj vijećnici izloženi Schmidtovi nacrti za obnovu i dogradnju naše katedrale, situacija je već bila drukčija. Te iste godine piše npr. Eitelberger o mladim arhitektima koji su se bili oduševili za studij srednjovjekovlja i »kršćansko-german-

47

Nacrt u R. Feuchtmüller, n. dj.

48

R. Wagner-Rieger, n. dj., str. 164.

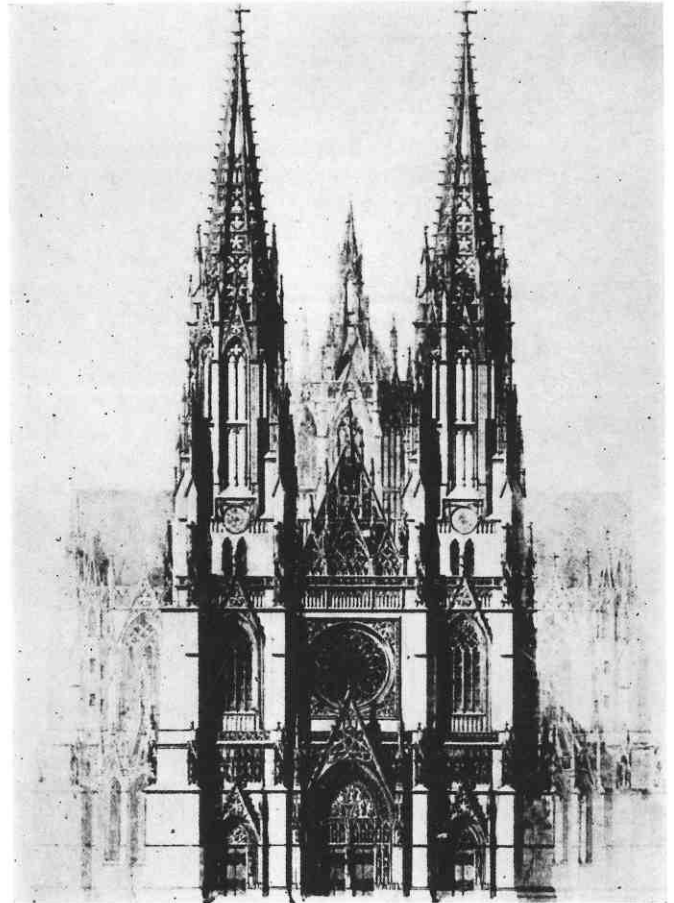
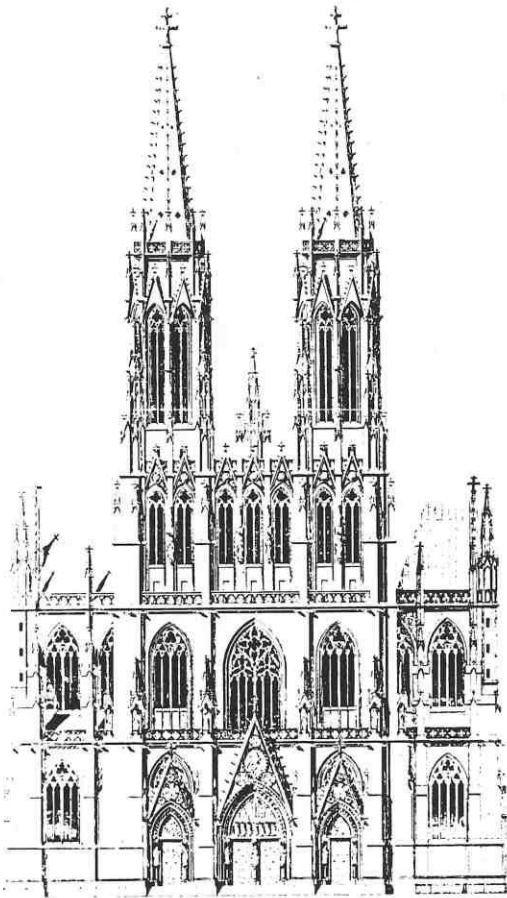
sku umjetnost« rajnske gotike, što je u Beču rezultiralo izgradnjom Votivne crkve, no ona ostaje spomenik arhitekture ne zbog toga što je gotička nego unatoč tome.⁴⁹

Schmidt, slavljn kao Dombaumeister u Beču, drukčije je postupio u Zagrebu. U koncepciji pročelja ponudio je tip koji je bio usvojen nakon Kölna, a i u novogotičkim gradnjama kao što je njegov projekt za Votivnu crkvu. Nije dakako riječ o istovjetnosti nego o principu.

Poslije Strossmayerova članka drugi je važan dokument Schmidtovo obrazloženje osnove za izgradnju

49

R. Eitelberger, n. dj., str. 282.

pročelja.⁵⁰ Utvrdio je da su bitni dijelovi sačuvani na pročelju, a karakteristični su za cijelu gradnju prezbiterij iz 13. i osnova zvonika iz 15. stoljeća. Prezbiterij je dobro očuvan i neće izazvati većih poteškoća u izgradnji onih dijelova kojih više nema ukoliko se oni »po općim zakonima umjetnosti imaju izvesti«. No teže je s osnovama zvonika za kojih dalji razvoj ima malo uporišnih točaka, a posebno na sjevernoj strani gdje nema nikakvih ostataka potporna. Zbog toga je neizbježna posljedica da se zvonik »podnipošto ne smije kristalinski razviti« kao što je to na većini stolnih crkava. Zato se mora slijediti onaj masivni razvoj kakav je u donjim katovima i tek na najvišem »gdje počivaju trijemovi (tramovi?) mogao se naći bogatiji prijelaz«. Iz toga osnovnog načela proizšle su »pojedine tvorbe kano što su galerije, uzvišeniji srednji som⁵¹ itd.«

50

Objavljeno u F. Rački: Osamstogodišnjica biskupije i obnova prvostolne crkve zagrebačke. Katolički list, 1878, 41. — Na sjednici kaptola 10. X 1878. odlučeno je o obnovi.

51

Som = zabat prema Kršnjaviju, Listovi iz Slavonije, Narodne novine, 1881, 253.

Kršnjavi je prikazujući Schmidtovu osnovu⁵² naglasio upravo glavne i radikalne promjene na pročelju gdje je ostao vrlo uzak prostor, te Schmidt »ne mogaše razviti soma, već se morade podići tri sprata visoko... Tornjeve je mogao istom otud početi razvijati a som samo markirati«. Time je upozorio na najvažniju točku Schmidtove koncepcije, gdje kasnije Bolléove promjene nisu narušile osnovnu misao, a to je taj par visokih zvonika koji su bili odlučni u cijelom pothvatu obnove.

Ti se zvonici ne razvijaju organički iz podnožja nego iz bloka iznad galerije odakle se uzdižu kao posve neovisna tijela. Korpus katedrale ostao je torzo, i nikad nije bio postignut gotički ritam rasta, pa ni s novim zvonovima, uza svu njihovu visinu, nije to idealno postignuto upravo zbog cezure koja se nameće oku u susretu s linijom terase. Postavljeni poput spomenika na masivno postolje, oni fantomski balansiraju u prostoru, bogatije raščlanjeni na vrhu kao da nemaju nikakve veze sa svojim podnožjem. To je još

52

Osnove za restauraciju stolne crkve. Obzor, 1878, 114.

više naglašeno s Bolléovom varijantom završetka. I njihova je visina ključna da je izgrađen lažni kat sa zabatom kojim je Schmidt htio dostići visinu krova i izravnati razliku.

Schmidt je krov mislio ostaviti u njegovoj prelomljenoj liniji, no nije teško pretpostaviti da je Bollé shvatio kakav bi bio odnos visine tornjeva spram pada linije krova, i zbog toga je izgradio jedinstven pokrov, a dojam velike površine olakšao polikromijom i sjajem pocakljena crijepa. Mozaički krov sastavni je dio dekoracije neogotičke crkve kakva je većim dijelom u svom vanjskom plaštu katedrala. Jedno od pravila stila što se poziva na različita porijekla (među ostalim i na bizantsku umjetnost) jest polikromija koja isijava s poda, s prozora, sa zidova, s krova, općenito je sadržana u dekoraciji prostora u historizmu, ona je uostalom fundirana u toj epohi u svim oblicima umjetničkog izražavanja od likovnog do zvukovnog i literarnog. Bolléov krov ima estetsku i funkcionalnu vrijednost, zato je on autentični predstavnik svoga stila i vremena. (Danas se tim pocakljenim crijepom krpaju krovovi šupa po kaptolskim dvorištima, a krov je katedrale doista sada — kako ga je nazvao Szabo — »pleh za pečenje kruha«; opet smo jednom kao i mnogim drugim zgradama u Zagrebu oduzeli njihov pravi identitet.)

Postavljalo se i pitanje Vinkovićeve portala koji Schmidt nije dirao, no moglo bi se također pretpostaviti da Bollé nije bio potaknut toliko pravilom jedinstva stila koliko nesuglasjem između jednostavne plohe pročelja i bogatije raščlanjenih tornjeva, pa je s neogotičkim portalom želio uspostaviti ravnotežu. U lađama je Bollé sačuvao dojam prostora u proporcijama i organizaciji,⁵³ jedino je stupove što su nosili pjevalište zamijenio lukom širokog raspona. Taj motiv nalazimo u nekim bečkim neogotičkim crkvama, npr. u Schmidtovoj sv. Otmara u Weissgerberu, pa u Ferstelovoj Votivnoj crkvi. Isto rješenje primijenio je i u franjevačkoj crkvi u Zagrebu.⁵⁴ Promjene su nastale i uklanjanjem empora, te je time došla do izražaja prostorna dispozicija dugog svetišta i apsidalnih zaključaka pokrajnjih lađa.

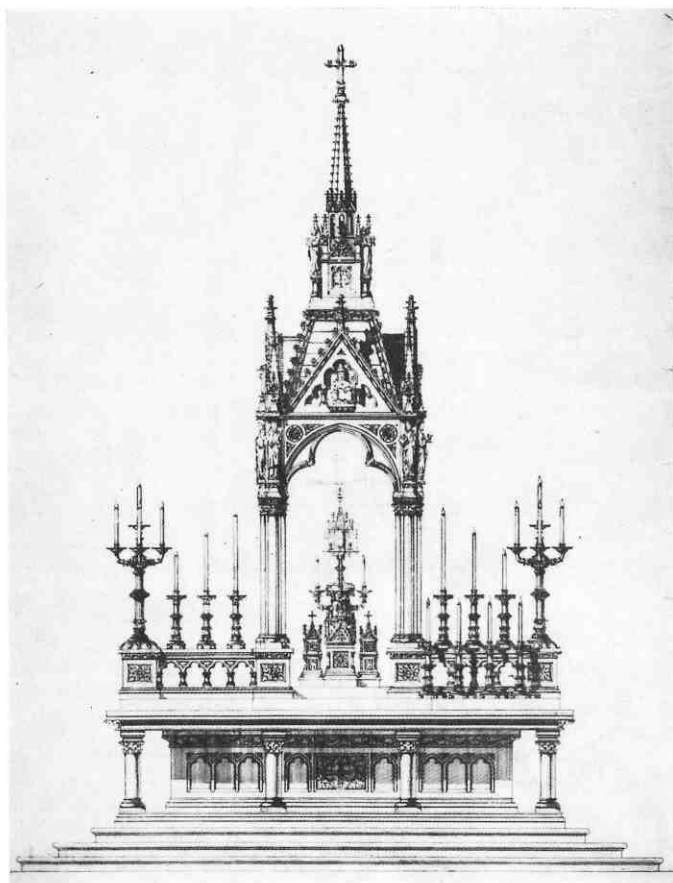
Uklanjanjem mnogih oltara (bila su 24, a u programu obnove iz 1884. određeno je da ih bude 11) istaknuta je funkcija konstruktivnih i arhitektonskih elemenata

53

Z. Horvat: Izgradnja lađe zagrebačke katedrale. Peristil, 1880, 23.

54

Toj bi crkvi trebalo vratiti Bolléovu obradu enterijera, jer su takvi uski franjevački prostori poput križevačke grkokatoličke katedrale (nekoć franjevačke) i crkve u lloku njegovi najbolji »restauratorski« zahvati, izvedeni prema estetskim principima koji su vrijedili i u neogotičkim novogradnjama. Z. Čorak o Bolléovim obnovama: »reprezentiraju kvalitetnim zahvatom vlastito doba«. Bollé u funkciji grada. Život umjetnosti, 1978, 26—27.

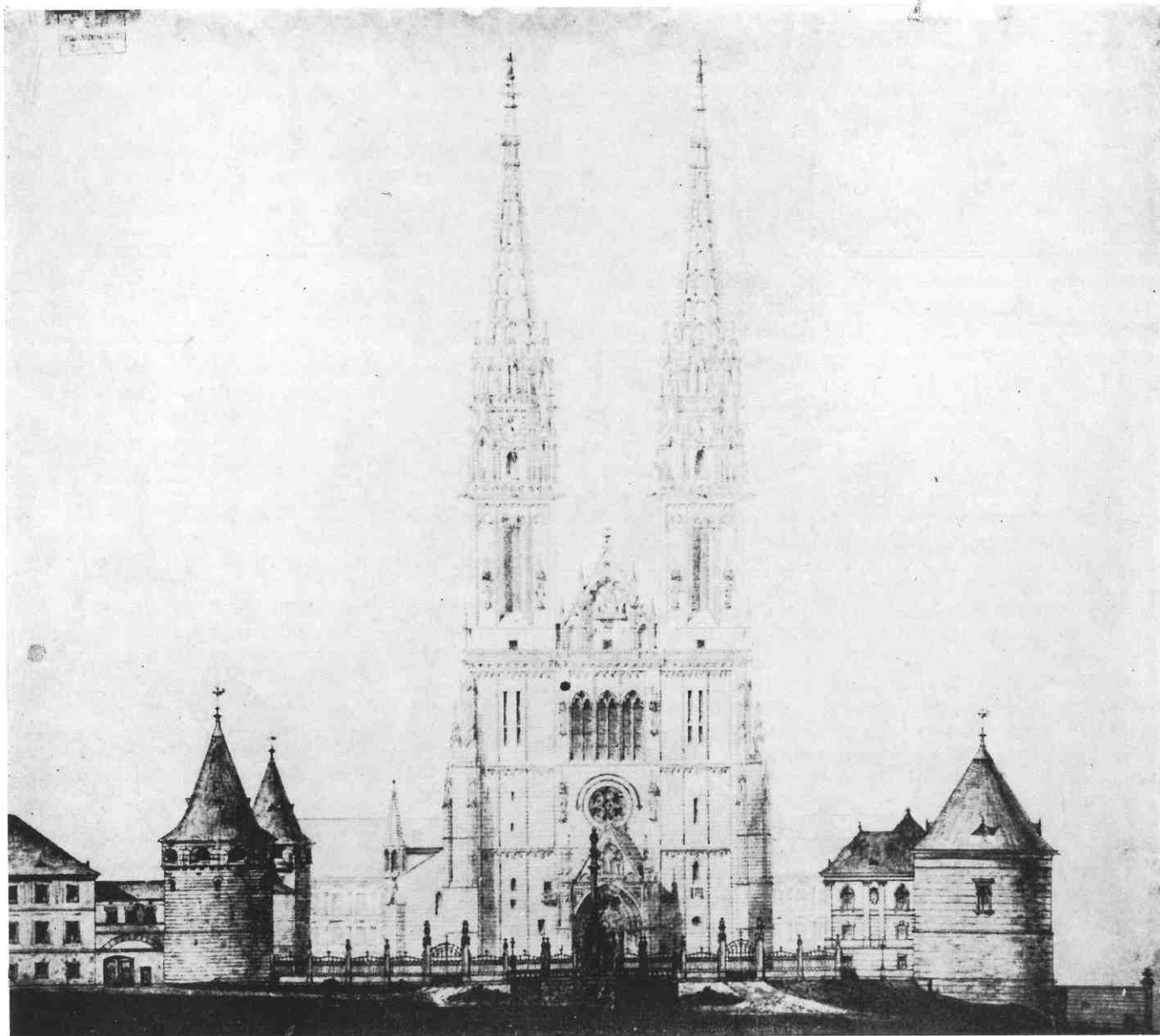

ta kao što su stupovi i prozori. Osim propovjedaonice ostala su samo tri barokna oltara koja logičnim i disciplinarnim arhitektonskim sklopom i obradom plemenitog materijala nisu u kontradikciji sa strogim zahtjevima historizma sadržanim u Semperovu vitruvijanzizmu (dekor ne znači »umjetnički lijepo« nego ponajprije primjerenost i pristalost u zavisnosti od namjene i svrhovitosti arhitekture u svim njezinim dijelovima). Skulpture kao i slike u sveobuhvatnom dojmu moraju u konturi i proporcijama slijediti arhitektonske zahtjeve gotike. Kao primjer treba uzeti često spominjani oltar Sv. križa Francesca Robbe čiju arhitekturu grade dekorativni elementi, s mramorom koji imitira meku draperiju, s nemirnim, asimetrično grupiranim likovima i rokoko dekoracijom na stipesu. Drugi je primjer Robbin oltar sv. Katarine s reljefom koji prikazuje martirij te svete.⁵⁵ Lik krvnika u nekom strastvenom plesnom pokretu zaista ne bi mogao prihvatiti nijedan »gotičar« 19. stoljeća.

O novim kiparskim djelima mogli bismo se složiti s ocjenom Kršnjavoga koji 1902. piše da su »kipovi na

55

Opisi kod V. Horvat-Pintarić: Francesco Robba, Zagreb 1961.

oltarima i na cijeloj crkvi jedna žalosna zbirka prostih zanatlijskih radnja». ⁵⁶

Bolléu, kao i Smidtu, ideal je klesarsko umijeće, te malo drži do integracije arhitekture i likovnih umjetnosti izuzevši »male umjetnosti« i polikromiju. Slikarska dekoracija oktroirana tradicijom svedena je na zonu svoda u simboličkom značenju zvjezdanog šatora neba i diskretnu polikromaciju kapitela, a u svetištu poput zastora naslikani sag bez iluzionističkih efekata napominje prauzor u zatvaranju prostora žrtvenika (ognjišta) tekstilom.

⁵⁶ Izložba Društva umjetnosti. Narodne novine, 1902, 216.

Oblikovanje tijela crkve logičan je korelat oblikovanja okolnog prostora. Ponajprije je to izraženo u želji da se crkva podigne na nisko podnožje nalik krepidomi, a izolirana na sredini trga da sa svojim vertikalama privlači poglede iz radijalnih ulica. U urbanizmu 19. st. ta se idealna spomenička dispozicija nastoji postići i u prezentaciji srednjovjekovnih katedralnih crkava. »Domfreicheit« — kako taj program naziva Kamphausen⁵⁷ — uzima u obzir i nov odnos prema umjetničkoj vrijednosti arhitekture. Otkriti je

⁵⁷ A. Kamphausen: Gotik ohne Gott. Ein Beitrag zur Deutung der Neugotik und des 19. Jahrhunderts, str. 71—72, Tübingen 1952.

znatiželjnu oku sakupljača povijesnoumjetničkih podataka zahvat je što je crkvu, moglo bi se reći, desakrirao i dodijelio joj mjesto spomenika koji pripada povijesti umjetnosti. U literaturi se spominje Praška pokrajinska sinoda 1860.⁵⁸ na kojoj je razmatrana tema zajedništva vjernika, ecclesia kao zatvorena cjelina koja mora biti otok odijeljen od svoje zemaljske okoline. Ideja, istina, nije nova, javlja se već u 16. st., a obnavlja je katolički romantizam pozivajući se na simboličko značenje »otoka izolacije«,⁵⁹ no u urbanističkoj praksi bilo je to više estetsko nego crkveno pitanje. Taj motiv uopće dokumentira duh historizma čiji su primarni interesi obilježeni programskim djelovanjem, te i s tog stajališta treba vidjeti spomeničko isticanje svake građevine javne namjene. Pri tom svakako djeluju i prometni zahtjevi koji nemaju sentimentalnih obzira u povijesnim dijelovima grada.

Naši mjernici koji uključuju Kaptol u novi, budući grad oblikovan prema zahtjevima prometa, pri odluci da se sruši vijećnica i obrambeni zid pred pročeljem katedrale, vjerojatno nisu razmišljali o simbolici eklezije, ali su pratili urbanističku praksu. Neposredan uzor mogla je biti i izgradnja Votivne crkve čiji su nacrti i položaj bili objavljeni, a 1863. već je veći dio bio izgrađen. Podignuta je za dvije stepenice iznad plohe velikog trga da se markira otok izolacije i da pogled na nju bude omogućen sa svih strana. Drugi razlog koji pokreće rušenje kule i zida njihova je nefunkcionalnost. Misao koja je u temelju izgradnje svakog objekta njegova je svrhovitost, pa jednak odnos postoji i prema objektima prošlosti. S tog stajališta zanimljiva su mišljenja Strossmayera i Kršnjavoga koja se napokon izravno tiču i kaptolskog ziđa. Obojica pišu o našim utvrđenim gradovima, Strossmayer o Karlovcu, Varaždinu, Brodu, Gradiški i Osijeku,⁶⁰ a Kršnjavi o Dubrovniku.⁶¹ Ponajprije, utvrde priječe trgovački razvoj tih gradova, a zatim, u suvremenom načinu ratovanja potpuno su suvišne. No i taj je problem slojevit, jer se ipak uključuje i pojam slikovitosti te se s romantičnim pretpostavkama o stilu obnavlja srednjovjekovna obrambena arhitektura. Tako Kršnjavi Kamenita vrata smatra »uresom

gradskim« pa 1875. predlaže da se monumentaliziraju dogradnjom slikovitog tornja i tako još više istaknu u slici grada.⁶² Naprotiv, pred katedralom treba srušiti kulu i zid, a ostale kule ipak ostaviti kao »slikoviti ukras«.⁶³

Utvrde, što su nekoć značile povijest biskupskoga grada, postaju sada nepotreban paravan koji zaklanja novo pročelje katedrale. Bio je to zid bez konfesije, bez romantične prošlosti, ne mogu ga spasiti ni klasicistički portali, jer za svakoga graditelja takav dodatak znači »krpariju« bez suvislosti sa strukturom zida. Vijećnica (srušena 1876) kao javna zgradom svojim manirističkim oblicima, a ponajviše svojom skromnošću, ne može sudjelovati u prezentaciji prostora pred katedralom. Utvrde su izgubile svoju funkciju, a materijal im je u prirodnoj grubosti, bez intervencije koja bi ga transponirala u umjetničko djelo — i kako je Kršnjavi rekao — »nema nikakve sumnje da Bakačev toranj nije lijep: širok, polukrugao, nizak, nema na njemu ni konstruktivno građevnih, ni građevno dekorativnih oblika — to je prosta kula«.⁶⁴ (Iako je pretjerano u povodu Bakačeve kule citirati Sempera, ipak već zbog Kršnjavijevih argumenata treba podsjetiti na Semperovu teoriju o materijalu i simboličkoj vrijednosti forme što je polazište za razumijevanje njegova principa oblaganja, u historizmu sveobuhvatne estetičke odrednice stila koja pretpostavlja idealizaciju stvarnosti materijalnog: »Die Form, die zur Erscheinung gewordene Idee, darf dem Stoffe, aus dem sie gemacht ist, nicht widersprechen, allein es ist nicht absolut notwendig, dass der Stoff als solcher zu der Kunsterscheinung als Faktor hinzutreten«.)⁶⁵

No treba li uza sve uvažavanje činjenica relevantnih za odnos historizma prema arhitektonskom nasljeđu (što nije svojstveno samo našoj situaciji, a niti je potres 1880. inicirao obnovu katedrale kao što se često misli) ipak zažaliti za starim kaptolskim kompleksom? Kompozicija na kaptolskom trgu pripadala je jednom kasnijem dobu, te se mislilo gotizirajućim pročeljem katedrale korigirati vrijeme. Ali nespornosti nisu nastali toliko zbog povijesti koliko zbog nespojivosti oblika — da ostanemo na crti kršnjavijevskog formalizma. Ona prijašnja situacija s renesansnom fortifikacijom u našim očima zamjenjuje funkcionalnu vrijednost likovnom, u materijalu i dimenzijama tvori u slici trga jedinstvenu kompoziciju gotovo kla-

58

Acta et decreta concilii provinciae Pragensis a. d. 1860, Prag 1863. O tome C. Gurlitt, n. dj., str. 85—89; R. Wagner-Rieger, n. dj., str. 107, 163. — C. Sitte je 1889. pokrenuo kritiku »sloboodnog položaja«.

59

R. Eitelberger, n. dj., str. 319. Navodi Böttichera.

60

Putopisne crtice, str. 322-323; o Tynskoj crkvi u Pragu, str. 337: »Šteta je velika, što je ta lijepa crkva obzidana. Pročelja joj nije ni vidjeti.« Objavljeno u T. Smičiklas: Nacrt života i djela biskupa J. J. Strossmayera, Zagreb 1906.

61

Iz Dalmacije, rkp. Dep. Kršnjavi, kut. 17 AH. U tiskanom tekstu izostavljeno.

62

Ne rušimo starine! Vienac, 1857, 35.

63

Kunstbestrebungen in Croatien. Beiblatt zur Zeitschrift für bildende Kunst, str. 723—727, Leipzig 1879.

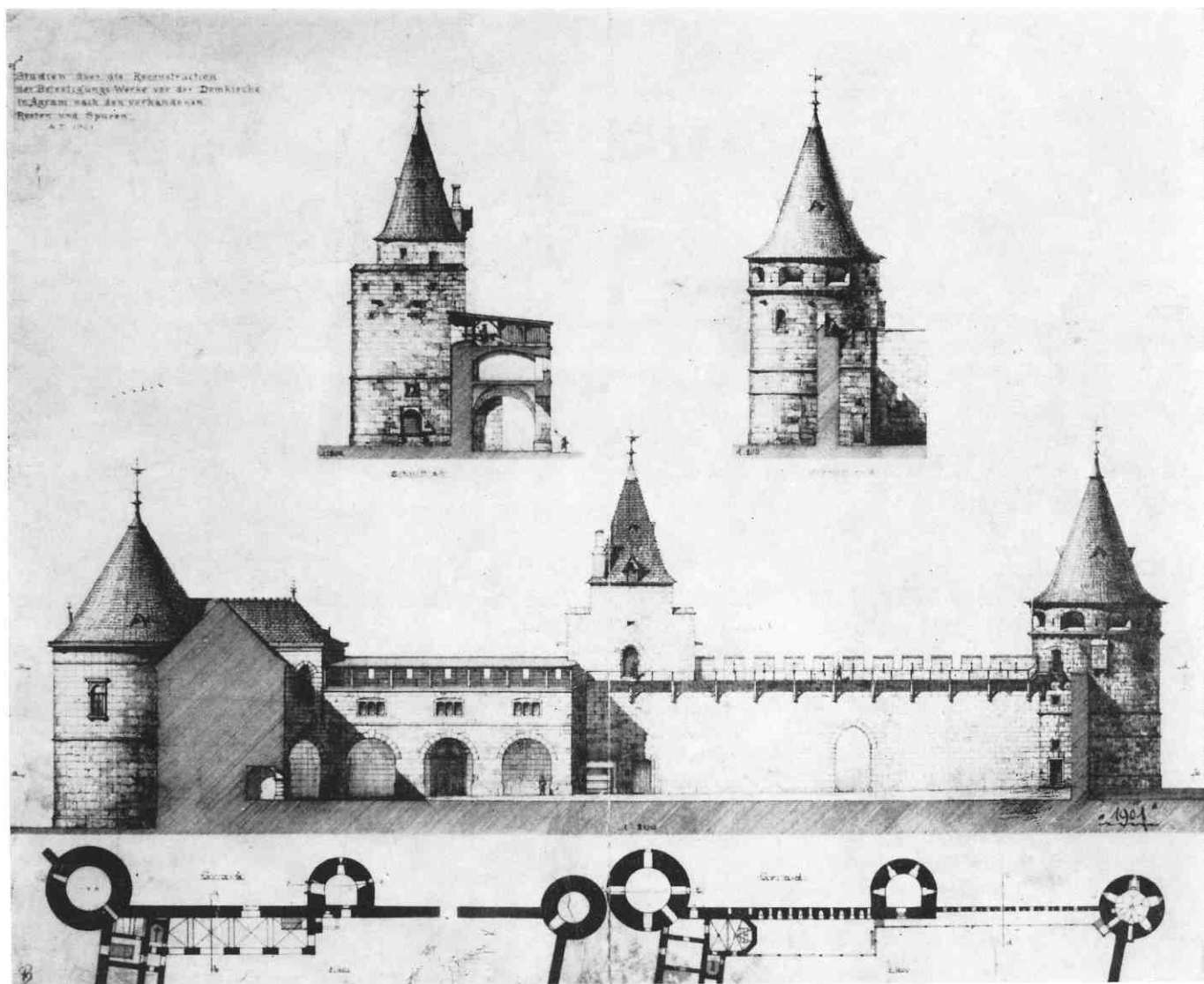
64

Bakačeva kula. Narodne novine, 1901, 144.

65

Der Still in den technischen und tektonischen Künsten. Prolegomena, str. XV—XVI, München 1878 (I izd. 1860—1863).

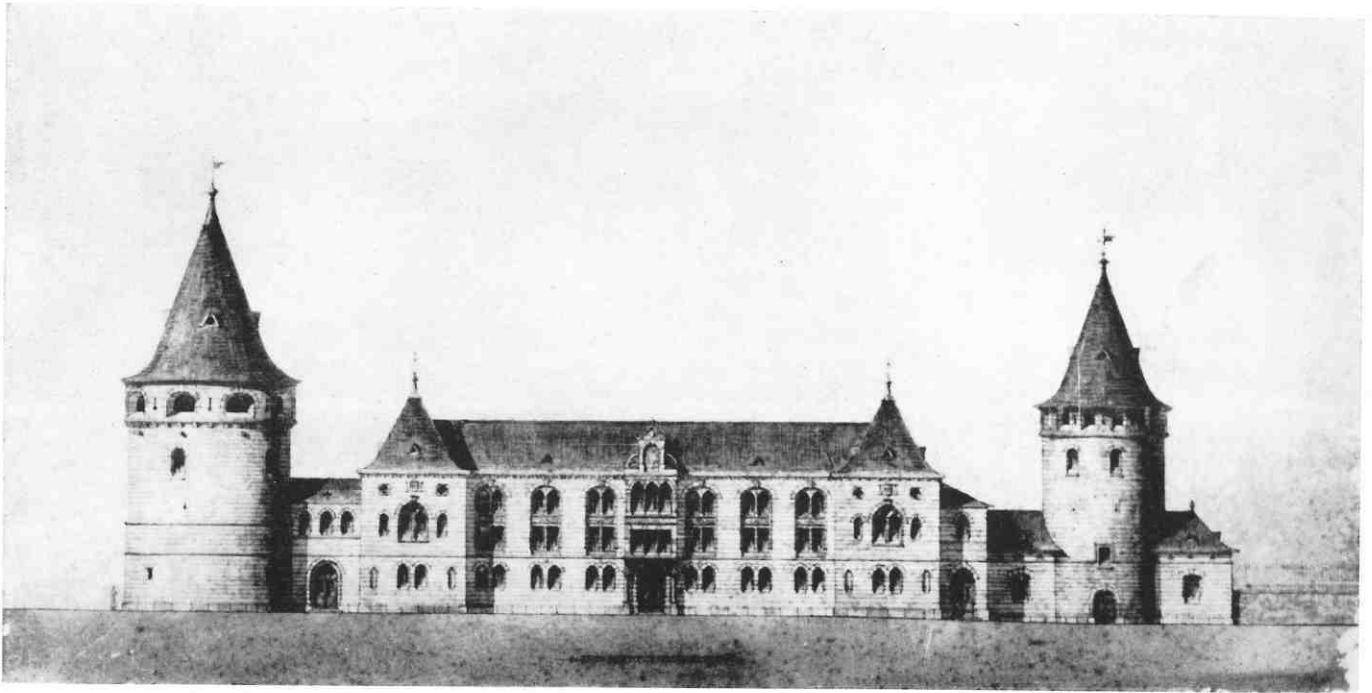

sičnih proporcija sa 68 metara visokim renesansno-baroknim tornjem majstora Albertala. Njihovu čvrstu zajednicu, kojoj je pripadalo i staro pročelje crkve, stvorio je dugi niz godina amalgimirajući posebnosti u jednu cjelinu. Ali kad su se iznad starog zida ustremile moderne neogotične vertikale od 105 metara, zapravo trokatno, plošno i tvrdo oblikovano postolje za dva Schmidt-Bolléova tornja, više mu dista nije bilo opstanka. Umjesto živoga kadra sa spletom linija različitih pravaca i intenziteta, s prostornom organizacijom masa čiji kreator bijaše povijesna »slučajnost«, dobili smo statičnu sliku s dva jednaka geometrijska tijela, autorsko djelo koje bi prije trebalo nazvati konstruktorskim izazovom nego dosezanjem ideala gotike. S tim simbolima jednoga drugog vremena svi su arhitektonski odnosi bili poremećeni,

a nit povijesti definitivno prekinuta. Unatoč tome (sve do danas) željelo se spojiti ono što je nekoć silom i nuždom bilo rastavljeno. Novo pročelje i tvrđavni zid (ili danas eventualno faksimili) bilo bi pitanje odnosa oblika, a ne čuvanje i restituiranje povijesnih slojeva.

Spomenula sam sve ovo kao uvod u razmatranje daljnjih događaja na Kaptolu, jer je obnovljena katedrala bila svršen čin, pa se mora uvažiti ta činjenica. No prije toga valja podsjetiti da s nagodbom prestaje u Hrvatskoj i Slavoniji djelovati austrijska Centralna komisija za istraživanje i uzdržavanje građevinskih spomenika, a u Mađarskoj je tek na temelju zakonskog člana iz 1881. odobren 1901. Statut Zemaljskog povjerenstva za čuvanje spomenika od prethistorije do početka 19. st. kojemu je zadaća da mišljenjem

i prijedlozima podupire ugarsko ministarstvo nastave.⁶⁶ Djelomice u tom je smislu odjel za bogoštovlje i nastavu zemaljske vlade izdao 1895. okružnu naredbu svim županijama i gradskim poglavarstvima o čuvanju srednjovjekovnih burgova.⁶⁷ Ta je naredba postala aktualna kad je odlučeno spasiti odnosno rušiti utvrde oko prvostolne crkve.

Obnova katedrale trajala je dugo, ali je javnost reagirala istom nakon razgovora u Dresdenu 1900, gdje se raspravljalo o čuvanju i obnovi spomenika, ponajprije o čuvanju svih stilskih slojeva na građevini, a zatim i okolnih gradnji, osobito ukoliko imaju značenje mjerila za veličinu spomenika.⁶⁸ Težište je na oštroj opoziciji spram stilskog purizma. Nakon te prijelomne godine, koja je samo deklarativno potvrdila ono što se u umjetnosti javilo potkraj stoljeća (u arhitekturi, slikarstvu, teatru), hrvatska kulturna javnost ustaje u obranu još posljednjih ostataka staroga kaptolskog ambijenta. Bit će spomenuta i pogrešna

66 O tome u predmetu Zemaljsko povjerenstvo za očuvanje umjetnih i historičkih spomenika u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji/ Mađarska komisija za očuvanje spomenika. Statut 1911. Rkp. u Republ. zavodu za zaštitu spomenika kulture Hrvatske.

67 Službeni glasnik ZVOBN 31. I, čl. 1615. Naredba se posebno odnosi na teritorij zrinško-frankopanskih posjeda. Ušla je i u Građevni red za ladanje. Zagreb 1901.

68 C. Gurlitt, n. dj., str. 522—532; Lj. Karaman: Razmatranja na liniji krilatice »konzervirati a ne restaurirati«. Bulletin JAZU, 1965, 1—3.

težnja za čistoćom stila u obnovi katedrale. Treba, međutim, reći da su prve sumnje potekle iz crkvenih krugova. Tako je u povodu obnove crkve sv. Marka nastao 1883. spor zbog stila koji je svoju estetiku nametnuo prostoru crkve i funkcioniranju liturgijskog obreda.⁶⁹ Na iste probleme upozorava 1892. kanonik Iveković zbog grešaka u opremi svetišta u katedrali,⁷⁰ ali uz to oprezno napominje kako »njemački purizam u građenju i obnavljanju crkava koji ište da bude sve ‚stylgerecht‘ već i u samoj Njemačkoj popušta. Isto tako biva i sa onom težnjom da se sve obnovi kako je bilo ‚prvobitno‘ (što dakako malo koji zna) i da se kopiraju oblici starinski. Nešto malo odviše purizma bilo je meni se čini iz početka i kod obnavljanja naše prvostolne crkve«. Bila su to upozorenja na glavni problem: crkva je prihvaćala svaki stil ako je odgovarao liturgijskim propisima, odnosno stil je prilagodila svojim potrebama. Pri tom se mora pomisliti i na utjecaj promjene mišljenja o baroku. O toj će temi na temelju već dotadašnje literature i izvora kasnije pisati C. Gurlitt.⁷¹ Barokno svjetlo i go-

69 Polemika F. Suk — I. Kršnjavi, Katolički list, 1883.

70 Svetište u prvostolnoj crkvi. Katolički list, 1892, 17: »Kod namještaja u svetištu kao uopće u crkvi glavnu i odlučujuću riječ imaju svećenici. Umjetnici i zanatnici imadu izvesti stvar samo umjetnički po napatku svećeničkom; inače ako se sve prepušta laicima imat ćemo lijepih oltara koji neće služiti svojoj svrsi.«

71 C. Gurlitt, n. dj., str. 63—69: »Bauherr in der katholischen Kirche ist ausschliesslich und zweifellos die Liturgie...«

tička tama već su 1883. u konfrontaciji mišljenja kanonika Suka i Kršnjavoga.⁷²

Dokument pod naslovom »Predstavka hrvatskih historičara i arheologa u poslu očuvanja sredovječnih utvrda oko stolne crkve zagrebačke«⁷³ bio je 1900. upućen vladi i objavljen u svim dnevnim listovima. Potaknulo se pitanje konzervatorske službe u Hrvatskoj i Slavoniji. Trebalo bi da se sastoji od arheologa, povjesničara i pravnika koji bi odlučivali smiju li se na kojem građevnom spomeniku izvesti promjene. Predstavka se poziva na ostale kulturne zemlje, na gledišta stručnjaka u Beču i Budimpešti prema kojima vrela za historijska istraživanja nisu samo natpisi i povelje nego još veću važnost imaju građevni spomenici. Upozorava se zatim na štetne intervencije u starim jezgrama zbog razvoja prometa, na uništavanje okolice građevnih spomenika bez koje »oni ne mogu umjetnički i etički da djeluju«, na pogibeljnu »stilističku purifikaciju«, na pogrešan način sabiranja, te se pomične umjetnine uklanjaju iz prostora za koji su bile stvorene. Potpisnici se obraćaju nadbiskupu i kaptolu s molbom da ne dopuste srušiti »Bakačevu kulu i platno biskupskoga grada«, jer je to »karakterističan primjer utvrđenog braništa i bitna sastavina crkvene utvrde«. Opisuje se nekadašnji izgled utvrda s pomičnim mostom i drvenim trijemovima s unutrašnje strane, što bi se prema sačuvanim tragovima moglo obnoviti. Bojeći se vjerojatno romantičarskog obnavljanja srednjovjekovnih utvrda, upozoravaju da na kulama nije bilo kruništa, da je sve originalno s početka 16. stoljeća. Osim toga smatraju da zide barem donekle skriva greške na vanjskom licu crkve te ga je i zbog toga nužno sačuvati. Predlažu nešto poput maske koja treba da sakrije donji dio pročelja, a greške su visoko na zvonnicama; zastupaju ideju utvrđene crkve, ali pri tom ne vide da je novo pročelje u materijalu i obliku demantiralo tu ideju.

Slijedi polemika Kršnjavi—Brunšmid,⁷⁴ prvi potpisnik Predstavke, što će se s drugim akterima nastaviti još puna tri desetljeća, dakako posve uzaludno. Kršnjavi, koji je dobro vidio u čemu je problem, tek sada preuzima glavnu ulogu u događajima na kaptolskom trgu.

72

Kao u bilj. 69.

73

Sastavio E. Laszowski, korektore Brunšmidove, osim njih još 24 potpisnika. Rkp. i anketa provedena među znanstvenim radnicima sačuvani u Arheološkom muzeju. Zahvaljujem dru I. Mirniku što mu je na nj upozorio. Svi anketirani slažu se s tekstom. Vj. Celestin odlučuje da će potpisati, ali vrijedi spomenuti njegovo mišljenje kao simptom vremena. On drži da crkvi treba prostora, zraka, da se pročelje dostojno prezentira. Zbog toga bi trebalo srušiti i nadbiskupski dvor i drugdje ga nanovo sagraditi da »pomladena stara crkva dobije oko sebe zraka«. Bakačeva ulica treba da bude triput šira.

74

Narodne novine, 1901, str. 144, 147, 148, 154.

Među Kršnjavijevim je bilješkama⁷⁵ da je Khuen bio za to da se kula restaurira, odobren je i novac, ali je nadbiskup bio protiv pošto je prihvaćena Bolléova koncepcija uređenja prostora pred katedralom. Bollé je načinio nekoliko studija i projekata, zadržao je dvije postrane kule s nekim zahvatima koji bi im dali stilsko i funkcionalno obilježje (npr. puškarnice ispod krovnog vijenca), a biblioteku je zamislio između dviju sjevernih kula. Najvažniji je motiv terasa i ograda pred katedralom, što bi jedino pristajalo tom neogotičkom pročelju.

God. 1903. odjel za bogoštovlje i nastavu,⁷⁶ pozivajući se na okružnicu iz 1895. »glede uzčuvanja historičkih spomenika« i na Predstavku iz 1901, odlučuje da se »utvrde oko prvostolne crkve tj. ponapose Bakačev toranj i š njime u savezu stojeći zidovi bezuvjetno uzčuvati imadu«. Odluku je potpisao Khuen Héder-

75

Dep. Kršnjavi, »Društvo umjetnosti«, kut. 14 AH.

76

Sva dokumentacija ZVOBN IX-32-1910 AH.

váry. Nakon odlaska Khuenova na redu je Društvo umjetnosti na čelu s Kršnjavim, koje moli da vlada dopusti »porušenje tog ružnog tornja koji nije nikakav važan historički spomenik, a zastire novo, krasno i skupocjeno pročelje stolne crkve...«.

Napokon je ban Teodor Pejačević odobrio rušenje 19. IX 1906. s motivacijom da se kula i zid nalaze u ruševnom stanju i »dosljedno tome iz građevno-redarstvenih obzira bezuvjetno se imaju odstraniti«.

Kula nema historijske vrijednosti, te se na nju ne može primijeniti okružna naredba iz 1895. godine. U rješenju je apostrofirani zahtjev Kršnjavoga i Društva umjetnosti.

Posljednji bastion staroga katedralnog kompleksa pada 1906/7. godine. Tim je činom arhitektura katedrale definitivno prešla u »nadležnost« urbanista i potaknula niz prijedloga za rješenje širega okolnog prostora čije se granice s vremenom pomiču od njezina

neposrednog pretprostora uključujući i Dolac i Vlašku ulicu u podnožju nadbiskupske palače. O tome je bilo riječi već i u povodu donošenja regulatorne osnove 1887. godine. Kršnjavi je načeo tu temu u kritici⁷⁷ osnove koja se nije maknula dalje od križaljke nacrtane 1867. godine. Katedralu i monumentalnu arhitekturu palače gledao je kao cjelinu osobite ljepote koja bi se morala istaknuti vizurama iz radijalnih ulica; predlagao je spojene trgove, Jelačićev i trg pred palačom uokviren arkadama »na način firentinski«, zatim produženu Skalinsku s otvorenim pogledom na katedralu. Takva je aksijalna kompozicija svojstvena monumentalizaciji grada u drugoj polovici stoljeća, a osobito, kako je već spomenuto, u krugu oko spomenika sakralne arhitekture. Predlagao je regulaciju Dolca »jer bi se porezna snaga tamošnjih kuća znamenito digla«, pa stube da se do tri puta otvore od Jelačićeva trga na Dolac, od kojih bi jedne bile točno u osi banova spomenika. Lenuci 1896. također proši-

⁷⁷ Glasnik Društva za umjetnost i umjetni obrt, 1887, str. 27, 1888, str. 62—66; God. izvješće HDU za god. 1905, Zagreb 1906.

ruje Skalinsku i otvara izlaz na kaptolski trg, a prostoru na mjestu vijenca vlaškouličkih kuća podno palače daje manje reprezentativan sadržaj namijenivši ga za tržnicu.⁷⁸ U novom je ruhu uskrnula stara ideja iz 18. stoljeća!

Kad je napokon pao zid pred katedralom, zaprepaštenje pred praznim prostorom bilo je, čini se, jače od pijeteta spram toga nestalog spomenika. Već se bio javio mladi Kovačić⁷⁹ opisujući Kaptol koji ga

78

Izviješće. Viesti DIA 1896, 3. Nacrt objavljen u Deutsche Bauzeitung 1897; R. Baumeister /J. Classen/ J. Stübgen: Denkschrift deutscher Architekten und Ingenieur Vereine, Heft 2, i ponovo u R. Wurzer: Die Gestaltung der deutsche Stadt im 19. Jahrhunderts, publ. kao u bilj. 43, ali s pogrešnim tumačenjem. Lenuci o tom nacrtu u svom tekstu, rkp. u GPZ, Građ. odjel. Regulacija trgova i šetališta, kut. 76 HAZ. — Alternativni projekt DIA objavljen u Viestima DIA 1896, 4. Ta je osnova ostala kao temelj za rješenje »otoka« Bakačeva-Cesarčeva-Vlaška 1940/41. god. Na tom su prostoru predviđene trokatnice i četverokatnice. Jambrišakova dvokatnica iz 1882. već je naznačila nov ulični pravac, a Planićeva trokatnica iz 1940. novu izgradnju. Stalo se na pola puta.

79

Agramer Tagblatt, 1906, str. 225, 227.

podsjeca na vojno vježbalište s bijednim Marijinim stupom što ne može ispuniti prazninu, uljepšati ga, učiniti ugodnijim. Predlaže da se obnovi kula i ondje uredi muzej s djelima izbačenim iz katedrale, da se izgradi lođa poput firentinske Dei Lanzi kao lapidarij, koja bi ujedno nivelirala razliku između Jelačićeva trga i Vlaške ulice.

No situacija je pomalo počela dobivati humorističke oblike, na koje smo se, doduše, sada već navikli te ih smatramo specifikumom zagrebačkog urbanizma. Na kaptolskom trgu pojavila se Bolléova dogradnja uz južnu kulu koju je prihvatio gradski građevni ured kao sastavni dio regulatorne osnove, ali bez potrebnog odobrenja zemaljske vlade.⁸⁰ Stoga je naređeno da se smjesta obustave svi radovi što su »samovoljno« započeli »neukusnom dogradnjom desne kule nadbiskupskog dvora«. Odlukom je vlade srušena kula s ogradnim zidom da se dobije otvoren pogled na katedralu, pa se potreba te dogradnje ne može dokučiti. Građevni se pak ured brani da je nacrt ispitao »s građevno-redarstvenog stanovišta, a nije se upuštao u prosuđivanje umjetničke strane dogradnje«. U povodu toga provedena je anketa⁸¹ da se ispita »stručnjačko i umjetničko gledište i raspravi situacija« (načelnik Amruš, od građevnog ureda zemaljske vlade Josip Chvala, od Društva arhitekata Martin Pilar, od Kluba arhitekata Vjekoslav Bastl, od Saveza građevnih poduzetnika Slavko Benedik, od Društva umjetnosti Kršnjavi, od grada među ostalima Lenuci

80 Dokumentacija GPZ, Građ. odjel, Regulacija trgova i šetališta, kut. 76 HAZ. — Lenucijev izvještaj o situaciji na kaptolskom trgu 1902—1907; između ostalog navodi da su kula i zidovi bili oštećeni potresom 2. II 1906.

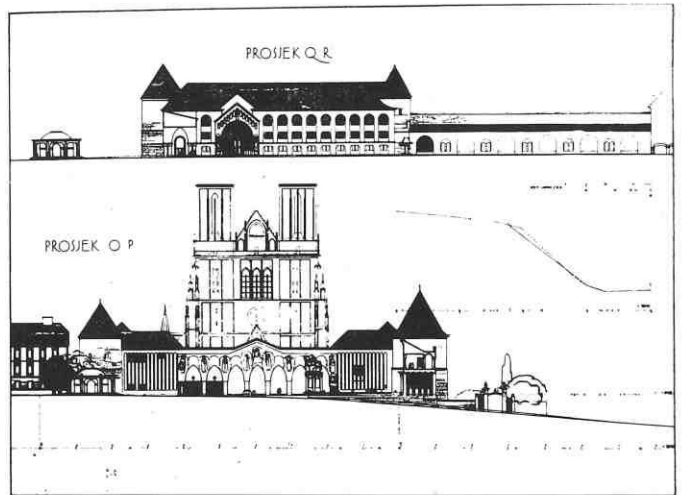
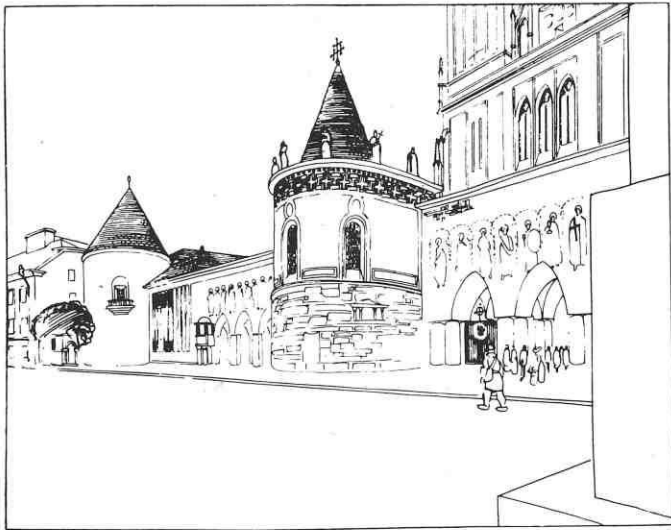
81 Isto.

i Bollé). Zaključeno je da se za izvedbu regulatorne osnove raspiše javni natječaj koji će se provesti prema statutu što će ga za sve takve natječaje sastaviti Društvo umjetnosti. Tako je provođenje regulacije bilo odgođeno, a rasprava je zatim prenijeta na novinske stupce gdje su svoje poglede branili Bollé, Kršnjavi, Brunšmid i Lenuci.⁸²

Čitajući te dokumente i sve što se tada pisalo po novinama, postaje nam jasno da je zapravo posrijedi nesnalaženje pred masivom katedralom. Jasno nam je zašto je danas teško definirati taj prostor (treba li ga nazvati »načetim« ili »nedovršenim«) gdje su ostaci prošlosti bili osuđeni da se bore s agresijom novog, i to u trenutku lutanja kad i urbanizam podliježe upravo rođenoj čežnji »za dobrim starim vremenima«, a veliki se grad, inauguriran u 19. stoljeću, koji ne poznaje pojam »ambijentalnih vrijednosti« te ima drukčije ideje o slikovitosti, nezaustavljivo širi dalje u novim oblicima i programima, ali u staroj duhovnoj strukturi. Kršnjavi, koji je u toku vremena mnoge svoje poglede revidirao, u biti je realist, divi se Hausmannu i dosljedno zastupa »svrhoviti« grad 19. stoljeća. Tako je mogao 1908. napisati:⁸³ »Zagreb se sastojao od tri tipa utvrđenog grada, od Gradeca, Kaptola i katedrale, a novi je grad provalio u nekadašnje tri tvrđave. Grad živi pa se razvija isto tako kao i ljudski organizam, ne može se zahtijevati da usred novoga modernoga grada ostanu stare tri tvrđave netaknute. One moraju pasti, jer je njihova potreba prestala. Kao što su pale utvrde Gornjega grada i Kaptola, tako je morao pasti i Bakačev toranj... Zahtjevi prometa jači su od romantičnih sanjarenja... Kad bi stara vijećnica i Bakačev toranj imale bile

82 Ustavnost, 1908, str. 133, 134, 136—139.

83 Ustavnost, 1908, 139.

veliku umjetničku vrijednost, onda bi se dakako morali podrediti obziri prometa. Ne treba čuvati zgrade samo zato što su stare, a s njima nisu spojene osobito važne historijske uspomene...»

Grad je 1908. raspisao javni natječaj za regulaciju Kaptola i okolice.⁸⁴ Uvjeti su regulacija Dolca s osobitim obzirom na crkvu sv. Marije i Kaptol počevši od Jelačićeva trga do Nove Vesi kroz koju treba da se provede tramvaj. Glavna je zadaća »na Kaptolu uspostaviti spoj između dviju postranih kula bilo ogradom, zgradom ili inim arhitektonskim motivom. Za posebne građevne objekte koji će se kod regulacije osnovati ne traži se posebni građevni slog, ali se natjecatelj ima po mogućnosti držati najjednostavnijih oblika, koji imaju pojedinim grupama podariti slikovitost i karakteristično obilježje spram postojećim građevnim oblicima.« U žiriju su arhitekti Josip Vancaš, Ćiril Iveković, Martin Pilar, Milan Kreković, Edo Šen, Benko Deutsch, historičari Bojničić i Bulić, kanonici Ivan Krapac, Feliks Suk i Antun Ivančan, od grada načelnik Amruš i Lenuci, a Kršnjavi i Franješ u ime Društva umjetnosti. Kao strani uvaženi stručnjak predsjedavao je Cornelius Gurlitt, čija su djela o baroku i rokokou, o urbanizmu »maloga grada za pješake«, osobito o obnovi i izgradnji sakralne arhitekture, bila tada vrlo aktualna. Na natječaj je stiglo devet radova. Autori su Viktor Kovačić, Dioniz Sunko, Stjepan Podhorski, Vjekoslav Bastl, Rudolf Lubinski, Josip Pospišil i tri zasad nepoznata autora. Prvonagrađeni je Kovačićev rad, drugi je Podhorskoga, a treći Sunkov. Nijedna od nagrađenih osnova nije preporučena izravno za izvedbu.⁸⁵

Novе ideje o umjetničkom oblikovanju gradskog prostora rađale su se u prepoznavanju slikovitosti i plasticiteta baroka, a vraćanje na početke 19. stoljeća, na razdoblje klasicizma bidermajera, otkriva ambijent maloga grada, ljepotu koja se ne sastoji u pojedinoj umjetnički izvedenoj gradnji nego u ritmu masa, u prostornom djelovanju grupiranja volumena, u ugodnoj vrijednosti. Tako prve godine našega stoljeća prožima ona estetizirajuća atmosfera karakteristična za epohu Jugendstila u kojoj se u arhitekturi može govoriti o romantičnoj i klasičnoj struji što teku paralelno, »jednoj iz tople sfere ajnfilunga — prema Worringeru rečeno — i druge iz hladne sfere apstrakcije.«⁸⁶ Obje odgovaraju zadaćama što ih postavlja novo vrijeme. Pri tom se ne mogu zanijekati i one osjećajne struje iz sfere politike koje su nastavak procesa započetog u historizmu. Kovačić je djelomice našao odgovor na sve te zahtjeve spojivši ih s aktualnom duhovnom klimom našeg podneblja, što je naročito naglašeno u prijedlogu za Kaptol. Zbog toga nas zanima samo njegova osnova, i to posebno glavna točka programa pod provokativnim naslovom »Atrium ecclesiae — forum populi«. Tu osnovu ne možemo likvidirati s već uobičajenim pohvalama Kovačićevu avangardizmu i prostornim rješenjima, niti je nužno opisivati pojedine forme, jer bismo je time izolirali od događaja u ondašnjim našim kulturnim i političkim prilikama, pa je stoga treba promatrati ponajprije u njezinu ideološkom značenju.

⁸⁴ Vestii HDIA, 1908, 4; Dokumentacija kao u bilj. 80.

⁸⁵ U zapisniku s ocjenama žirija navedeno je da su osim Kovačićevih svi nacrti »predani g. načelniku u pohranu«, ali do sada nije mi uspjelo ući im u trag.

⁸⁶ F. Schumacher: Strömungen in deutscher Baukunst seit 1800, str. 138—139, Leipzig 1935.

»Genija zemlje« iz vremena romantizma, oživljenog u Wagnerovu *geniusu loci*, Kovačić⁸⁷ u obrazloženju svoje osnove interpretira mišljenjem da je modernom graditelju prilagoditi se tradiciji, običajima, ciljevima, terenu i ekonomskim prilikama u rješavanju zadanih pitanja; u teoriji, doduše, ni historizam to nikada nije nijekao, ali je imao drukčija mjerila. »Banalno je, ali istinito — kaže Kovačić — da se sadanje stanje više ne prepoznaje kao prvostolna crkva Hrvatske. Tako je cijela pojava izgubila interes za dušu naroda.«

Što predlaže Kovačić da bi arhitektonski osmislio prostor i da predvorje katedrale dobije karakter narodnog foruma?

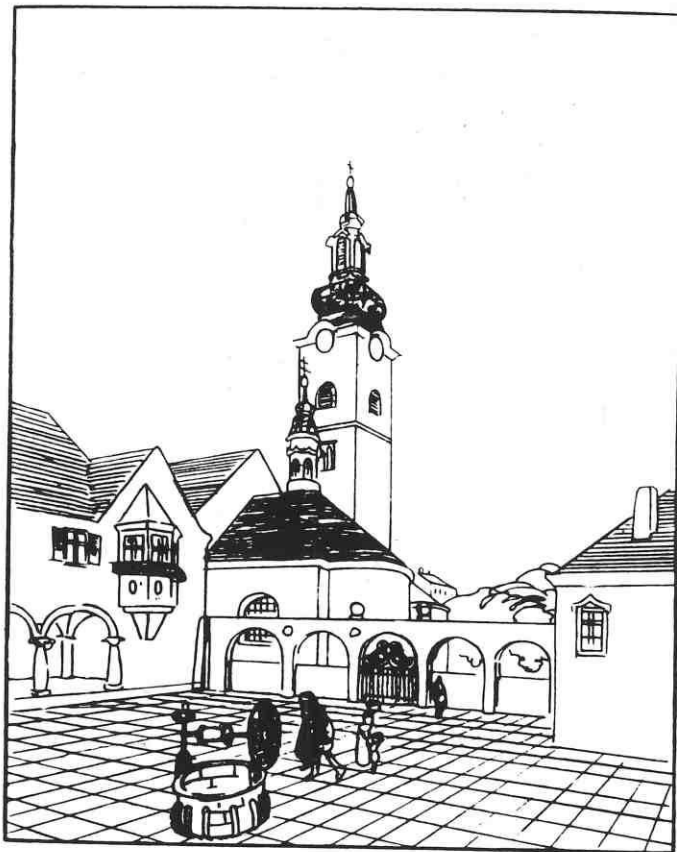
— Kaptol odijeliti dverima od Bakačeve ulice koja u temeljnoj dispoziciji otklanjaju razliku u terenu zbog prolaza tramvaja. Sa strane Vlaške ulice stubište kojim bi se uzlazilo na plato pred crkvom. Na sjevernoj strani između kula zgradu za arhiv i biblioteku sa starim portalom katedrale. Pred katedralom trijem sa sedam otvora ukrašen mozaicima. Između atrija i Bakačeve ulice konjanički spomenik narodnom junaku i kršćanskom borcu protiv Turaka Nikoli Zrinskom.

— U alternativni kao »Panteon znamenitih Hrvata« gdje bi u restituiranoj kuli bio mauzolej Zrinskih i Frankopana. »Ovim bi se rješenjem — tumači Kovačić — istaklo patriotsko osjećanje naroda, jer bi početkom ovakvih građevina i podizanjem spomenika Nikoli Zrinskom nastalo za hrvatski narod u sjenama kršćanske prvostolne crkve, na mjestu koje je nekoć služilo za obranu proti Turcima znamenito historičko mjesto.« Takav poredak po obliku i sadržaju ne bi mogao nastati nigdje nego na našem tlu, »ni kod Francuza, ni kod Nijemaca, ni kod Engleza, već jedino radi svoje teme kod Hrvata«.

Ta se koncepcija u prvi mah pokazuje kao antiteza internacionalizmu historizma, iako znači samo modifikaciju istih težnji u drukčijem govoru forme.

Prostor pred katedralom Kovačić je namijenio kultu Zrinskih i Frankopana motiviran političkim raspoloženjem tih godina. Taj kult kao izraz oporbe protiv Habsburgovaca, koji se njeguje već od neoapsolutizma kao argument pravaške politike, postaje popularan nakon Kumičićeve »Urote«,⁸⁸ a u finalu patriotskih osjećaja pred prvi svjetski rat poprima osobito među omladinom demonstrativno značenje.

Romantično pak ideologizirana sigetska žrtva bila je u 19. st. trajno živa u teatru i slikarstvu, i ne samo

kod nas nego i s onu stranu Drave. Quiquerezov »Juris iz Sigeta« dospje čak među marijabistrička čudesa,⁸⁹ u operi — kako kaže Miletić — u žaru prvog njezina rodoljubnog plamena bi kovan željezni mač Zrinskog,⁹⁰ novi trg u Zagrebu nazvan je 1866. imenom sigetskog junaka. Napokon, imali smo i našeg obiteljskog »Zrinjimalera« Otona Ivekovića. Taj ideologizirani projekt mladog Kovačića, koliko god formom moderan, tendenciozna je arhitektura koja nastaje iz duha historizma, u simboličkom značenju jer obilježava žarište povijesnih zbivanja kakvo je od uvijek bila katedrala, ili pak u metaforičkom sa sigetskim junakom pred obrambenim zidom katedrale. Uza sve motive s domaćeg tla, odjeci su to i onih struja, osobito u Njemačkoj, koje se javljaju oko 1900. »kada na mjesto malograđanskog ressentimenta stupa idealizam, koji teži uvijek višem razvojnom stupnju, sam u opasnosti da se izvrgne u duhovnu opsjednutost herojskim«.⁹¹ Samo što Kovačiću njegov

89

M. Schneider: Historijsko slikarstvo u Hrvatskoj. Katalog muzejskih zbirki III, str. 33, Zagreb 1969.

90

Hrvatsko glumište. Prir. N. Batušić, str. 24, Zagreb 1978.

91

R. Hamann /J. Hermand: Stilkunst um 1900, str. 348, München 1973.

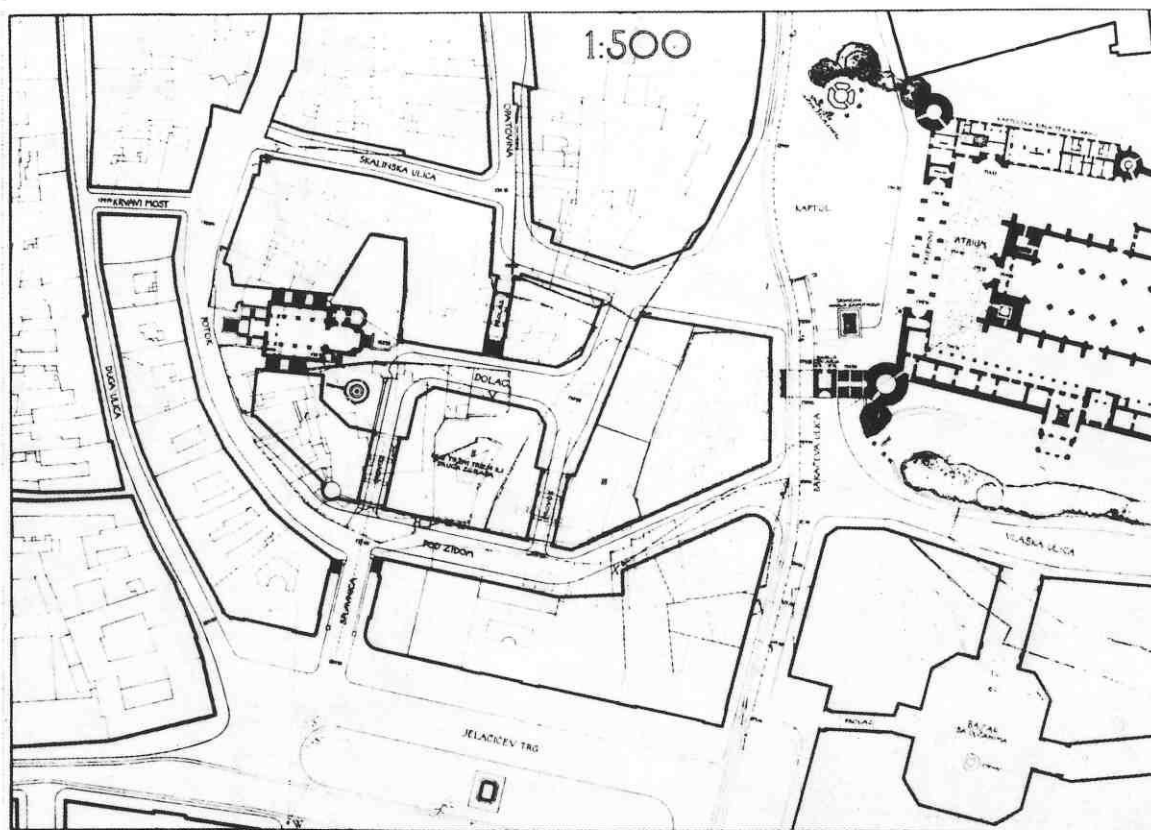
87

Atrium ecclesiae—forum populi. Natječajni projekt za preudesbu Kaptola i okolice. Obzor ilustrirani, 1908, 52.

88

M. Gross: Povijest pravaške ideologije, str. 124, 248—252, Zagreb 1973.

artizam ne bi dopustio da se pojavi ta opasnost koja bi djelovala na egzaltiranost forme. No ako se prebacimo iz vizuelnog u verbalno, onda Kovačićeva »patriotska« osnova pripada hrvatski orijentiranoj struji moderne, a Meštrovićev jugoslavenstvujušći monumentalizam samo je zamašan korak dalje u svojoj agresivnosti od Kovačićeva »pasatizma«, ali na istoj razvojnoj liniji.

U Kovačićevu romantizmu živi još zapravo misao Viollet-Le-Duca⁹² koji kaže da »katedrale ne respektiramo samo sa stajališta umjetnosti kao najdivniji proizvod ljudskog genija, nego i zbog toga što sjećaju na čudesan napor naše zemlje za nacionalnim jedinstvom... Gradsko stanovništvo vidi u katedralama (ne bez razloga) nacionalni spomenik kao materijalnu reprezentaciju jedinstva prema kojemu su usmjerene sve njihove nade... To je ujedno i religiozno i svjetovno zdanje... vrst svetog foruma, koji postaje garancija političke slobode jednako kao što je i mjesto molitve...«. Ako je Bolléova katedrala kao »koristonosna« građevina — kako je nazva Kovačić — izgubila to značenje, atrij je pokušaj da se formom i sadržajem osuvremeni ta ideja.

Za potvrdu svoga umjetničkog osvjedočenja Kovačić se poziva na Karla Henricija, koji je u Münchenu predlagao zatvaranje prostora oko sakralnih građevina grupiranjem građevnih masa.⁹³ No Kovačićeva ideja više asocira na Sitteov projekt⁹⁴ za oblikovanje prostora oko Votivne crkve, gdje je on bio zamislio skupinu zgrada ukrašenih mozaicima i djelima kiparske umjetnosti koje bi snažnim arkaturama i različitim volumenima istaknule pročelje crkve i odvojile je od trga, toga »amorfno čudovišta«. To nije u disonanci s idejom foruma — nekom vrstom teatra, kako kaže Sitte — koja se trajno javlja u različitim varijantama kao motiv u historizmu s istaknutom profanom ili sakralnom zgradom. To je tema i bečke moderne u školi Otta Wagnera. O Kršnjavijevu glasu za Kovačića odlučila je ideja, možda ne oblikom nego duhom. A i sam je zabilježio da bi pred katedralom trebalo sagraditi po jedan veličanstveni trijem sa četiri reda visokih stupova nalik onima na Mercato nuovo u Firenci.⁹⁵

93

F. Schumacher, n dj., str. 97, sl. 91.

94

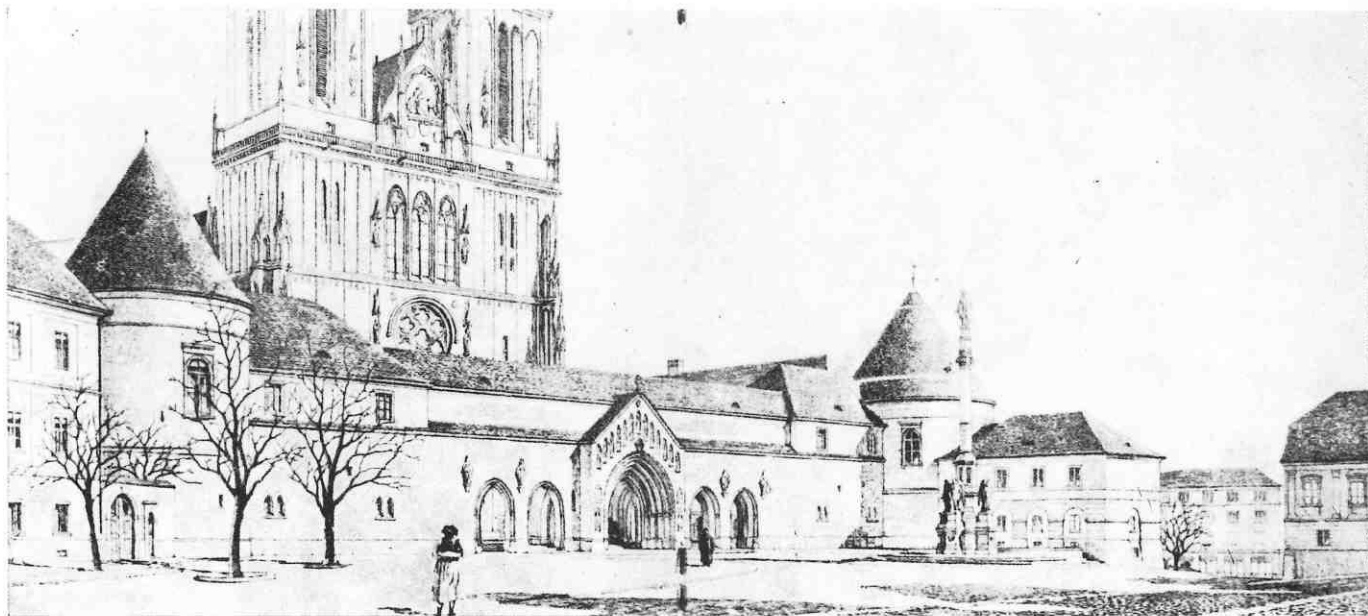
C. Sitte: Die Städtebau nach seinen künstlerischen Grundsätzen, Beč 1889; Nacr i na izložbi Heinrich von Ferstel, katalog br. 98, Beč 1983/84.

95

Dep. Kršnjavi, kut. 14 AH.

92

Dictionnaire de l'architecture française du XI au XVI siècle, T. I, str. 223, Pariz 1867.

Bit je Kovačićeva prijedloga vratiti izgubljene vrijednosti, ali je on pošao — da parafraziramo poznatu krilaticu — stilizacijom protiv stila, a formom — ne toliko sadržajem — nije se uspio uklopiti u njezin pretprostor, niti stvoriti harmoničnu cjelinu s korpusom crkve. Morao je kapitulirati pred tom hladnom i distanciranom fasadnom arhitekturom. Katedrala se s visine svojih zvonika pokazala indiferentnom spram Kovačićeva »genija mjesta« koji će uskoro i nestati u maglama propalog svijeta.

Tako je obnova katedrale postavila urbanistima teško pitanje oblikovanja okolnog prostora: treba li ga tretirati u skladu s njezinim pročeljem kao široki trg ili ga restituiranjem srušenih zgrada vratiti u njegove stare dimenzije, što je osobito teško i osjetljivo, jer je u toku niza stoljeća bio oblikovan prema potrebi, a ne prema ideji nekoga umjetnički raspoloženog projektanta.

U prijedlogu za Dolac Kovačić ruši sve staro, ali zadržava prostornu misao »maloga grada«. U potezu »Pod zidom« čuva tragove nekadašnjih utvrda, a suvremene tendencije u arhitekturi proniknute duhom bidermajera uspijeva ambijentalno i oblicima uskladiti s crkvom sv. Marije.

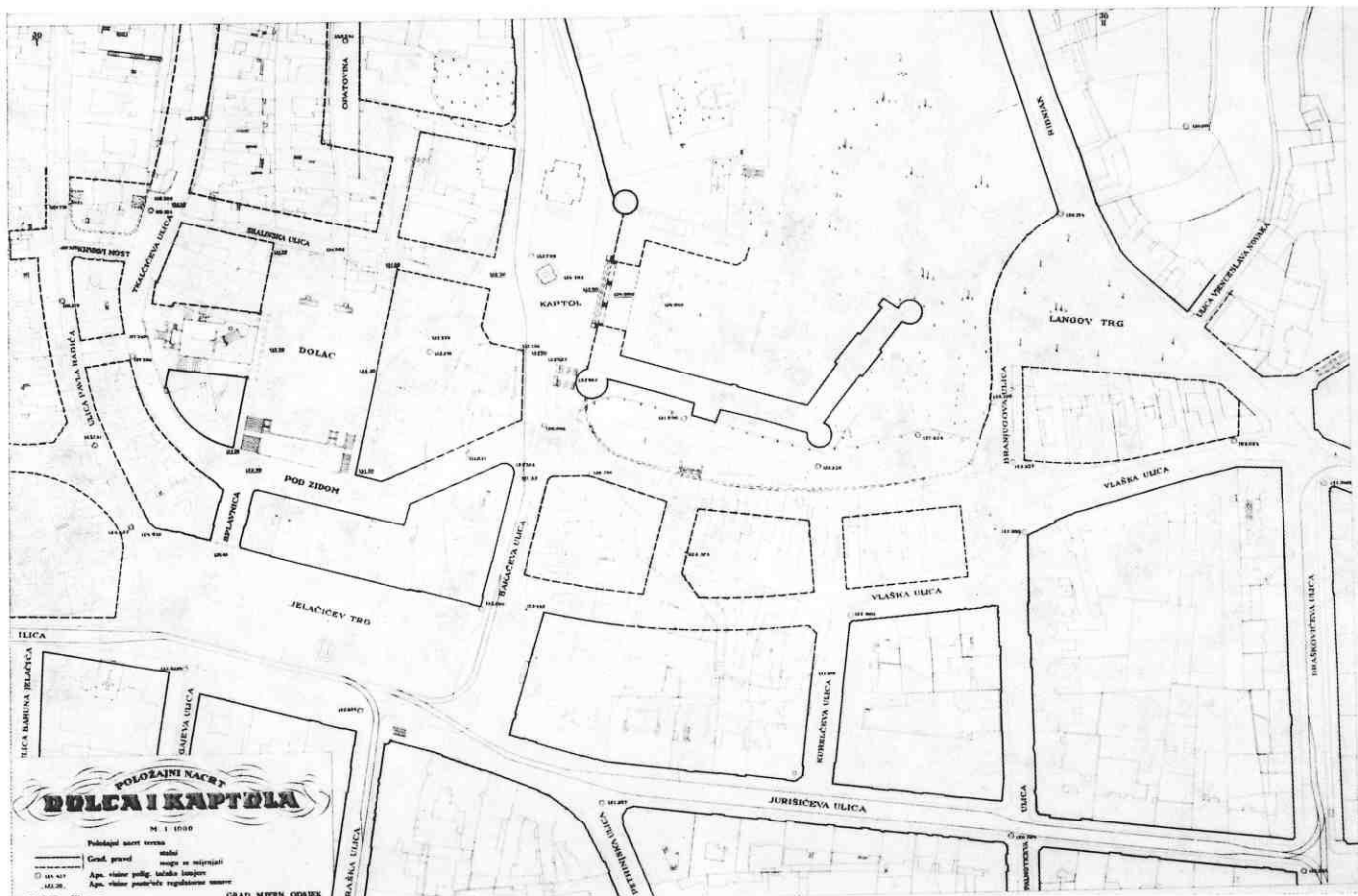
Najzanimljivije je, međutim, zamišljena kompozicija u varijanti s »Bazarem« na prostoru između Jelačićeva trga, Vlaške i Jurišićeve ulice. Tu su iza neuglednih kuća bili vrtovi, pa se nije imalo što čuvati, a Kovačić ne respektira ni potez kuća ispod nadbiskupske palače gdje predlaže vijenac zelenila. On gradi prostor na kontrastu zatvorenog trga i doživljaja iznenađenja. Na izlazima u izrezu kadra pojavile bi se

boje vegetacije, arhitekture palače i šarenog krova katedrale, a s druge strane prostranstvo (zamislimo i osunčano) Jelačićeva trga. Ta se Kovačićeva ideja spominjala malo ili nikako, a da je izvedena, imali bismo situaciju koja bi zadovoljila i estetske i funkcionalne zahtjeve, istodobno i modernu i skladno ukomponiranu u zatečene vizure. Postupilo se, međutim, najbanalnije (zahvaljujući Amrušu) s računicom trenutnog profita i po crti regulatorne osnove iz 1887. godine. Petar Knoll je 1929. pisao o problemima starih jezgri Zagreba, o »procesualnoj slici« koja se mora sačuvati.⁹⁶ Riječ je, između ostalog, i o kućama u Vlaškoj ulici koje treba da budu mjerilo za veliku dimenziju nadbiskupske palače. Tu veliku estetiku male arhitekture — piše Knoll — nije ni Kovačić razumio. Načelo, u biti ispravno, nije ipak uvijek i svuda primjenljivo, jer za takav dojam mora postojati distanca. Taj je predio grada bio već osuđen da se digne za nekoliko katova,⁹⁷ pa bi s Kovačićevom idejom ta zadaća bila sjajno riješena.

Na izložbi nacrtâ u Umjetničkom paviljonu Kovačić je uz svoj komentar citirao Kršnjavoga: »Kad će se zgrade sagraditi, to je sasvim svejedno. Danas, za sto ili dvjesto godina — to su male razlike. Vrijeme je jedna iluzija... Patriotsko je čuvstvo zato tako veliko, što nas uči pravu živu istinu: da je život naroda pravi život, a mi smo tek karika u lancu tog života.«

⁹⁶ Stari Zagreb i regulatorna osnova. Obzor, 1929, 222—224. U povodu osnove Heinzela-Vajda.

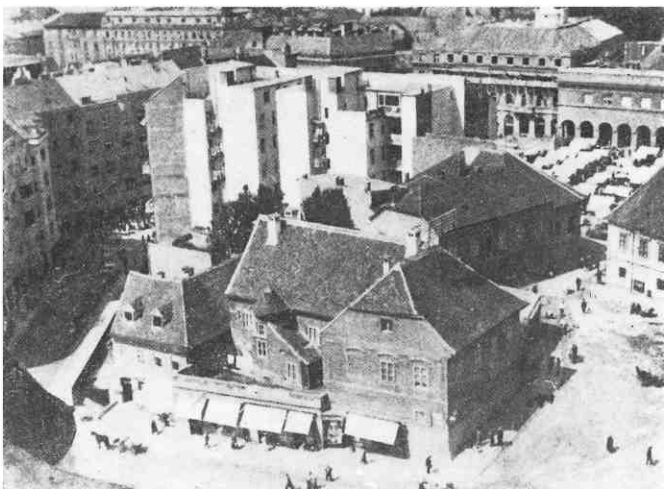
⁹⁷ 1905/6. izgrađena Fellerova uglovnica Jurišićeva 1, 4-katna na trgu, 3-katna u Jurišićevoj.

Stari Dolac oko 1910.

Stari Dolac oko 1910.

A Matoš je u prikazu izložbe dodao:⁹⁸ »No premda je vrijeme iluzija, nama nije svejedno hoće li se krasne, razmjerno jeftine, u teoriji primljene i odobrene osnove V. Kovačića ostvariti sada ili kasnije... Cijelo hrvatsko javno mnijenje i svi pozvani faktori trebali bi poraditi oko toga da najljepši i najstariji dijelovi Zagreba prestanu već jedared biti karikaturom...« God. 1911. odlučeno je da tržnica bude na Dolcu.⁹⁹ Kovačić se još nada, izrađuje alternativne nacрте, povremeno se propitkuje što će biti s njegovim osnovama za Kaptol, Dolac i Vlašku ulicu. Odgovor je uglavnom uvijek isti: »Raspraviti će se kad za to nastane potreba i zgodna prilika.«¹⁰⁰

U međuvremenu Lenuci, iako već u mirovini, ima vlastitih ideja i prijedloga za Dolac i Vlašku ulicu ispod dvora s istočnom frontom Jelačićeva trga gdje Gradska štedionica već kupuje zemljište za svoje potrebe.¹⁰¹

Ratne su godine odgodile odluke, ali na papiru bitke traju i dalje. Korenić i Szabo vode polemiku o tome treba li obnoviti Bakačevu kulu.¹⁰²

Na Kulturno-historijskoj izložbi grada Zagreba 1925. godine, koja barokom i bidermajerom želi novoj državi dokazati kulturnu razinu grada i zemlje, Szabo u katalogu obračunava s Bolléom zbog katedrale, a

⁹⁸ Viktor Kovačić. K izložbi nacрта u Umjetničkom paviljonu. Hrvatsko pravo, 1908, 3755.

⁹⁹ Kao u bilj. 80.

¹⁰⁰ Isto.

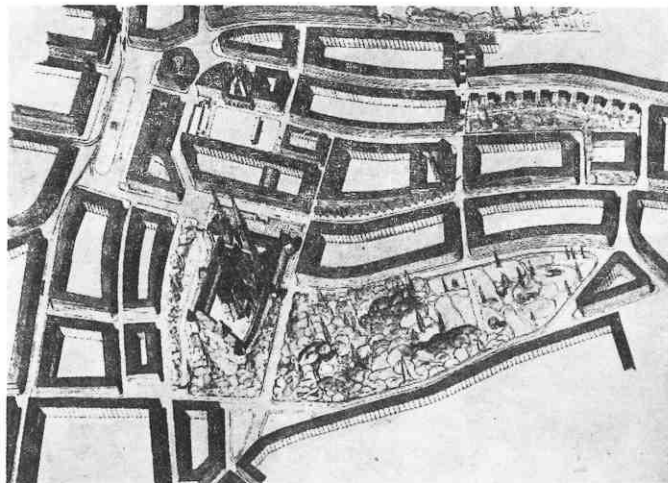
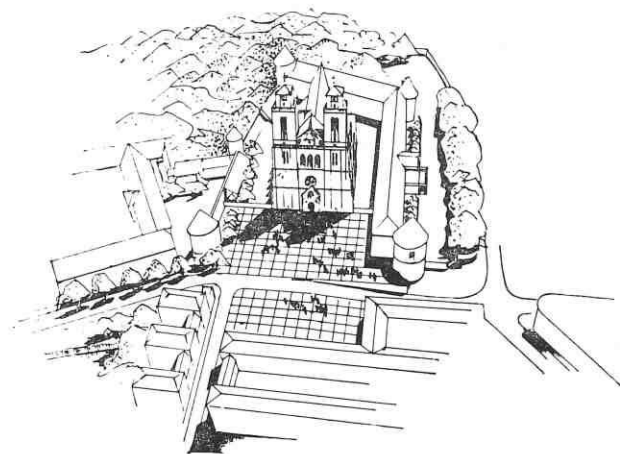
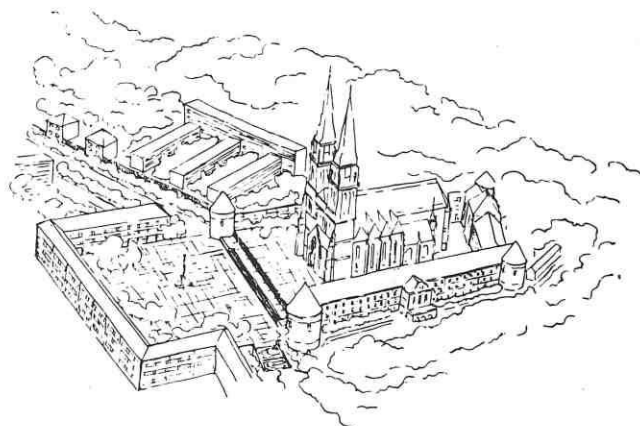
¹⁰¹ Isto. Nacrt iz 1911. i opis nacрта iz 1916. (zasad nije pronađen).

¹⁰² Katolički list, 1914, Obzor, 1915, 1916; O Bakačevoj kuli i Kaptolu vidjeti dalje Bibliografiju JLZ.

J. Zemljak; prijedlog za kaptolski trg (1934)

Z. Strižić; prijedlog za kaptolski trg (1934)

E. Šen/M. Kovačević; prijedlog za Kaptol i Dolac (1934)

Kovačičeve su osnove za Kaptol još uvijek dobrodošli eksponati.

Kao slabašan eho romantike one prijeratne bečke secesije javlja se Domjanićeva pjesnička rokoko-minijatura i Senoin Alt Agram motiv u kojem stara katedrala i Dolac bude nostalgiju za prošlošću. Istodobno se ide u susret racionalnom dobu moderne arhitekture. Kršnjavi već davno u ostracizmu, ali još uvijek na crti svoga minulog doba, obračunava s tim »bolešno sitničavim, romantičnim tendencijama za stari Zagreb«, s »histeričnim historicima« što sanjare nad svakim starim zidom i htjeli bi u ime principa slikovitosti sačuvati Dolac koji nema ni historijskih, ni arhitektonskih, ni umjetničkih vrijednosti, nego je leglo prljavštine i tuberkuloze.¹⁰³

Restituiranje zida pred katedralom još je inspirativno. U verziji M. Kauzlarića 1928. s »notrdamskom« katedralom (kao i na Kovačičevu prijedlogu iz 1908) ima već mirnu klasicističku punoću kojoj stil potvrđuje replika Vrhovčevih portala, dok će Bauer 1936. predlagati stari Vinkovićev portal katedrale. Objema se prijedlozima ne može odreći stanovita logika i kvaliteta, premda bi i tada kao i danas trebalo pomišljati samo na Bolléov projekt s dijafanom ogradom od kovana željeza.

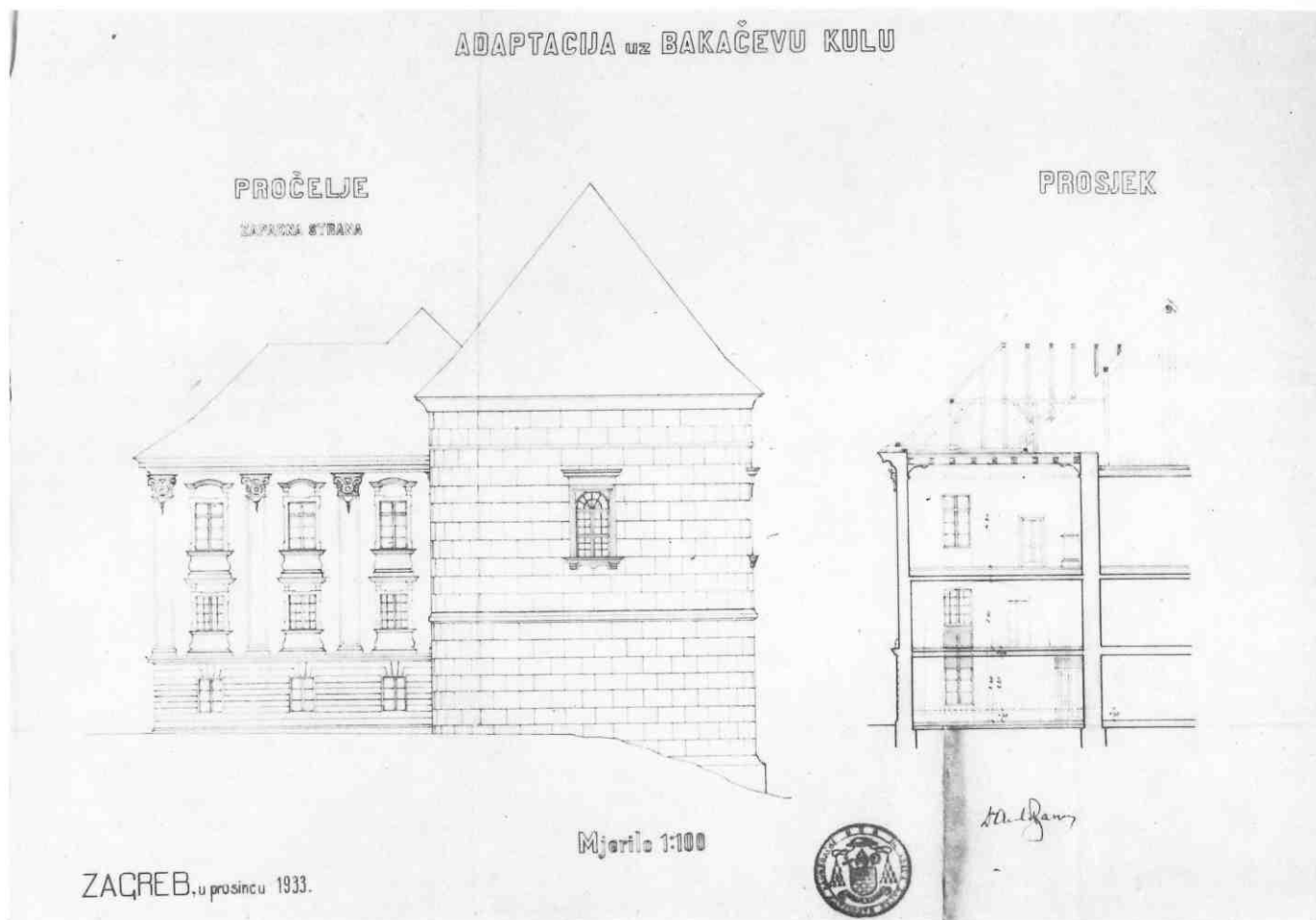
Tridesetih godina javljaju se u sklopu regulatorne osnove grada prominentna imena naše arhitekture, no koja već pripadaju novoj »prosvjetiteljskoj« generaciji što arhitekturom i urbanizmom želi reformirati grad i društvo (kao što je htio i historizam) i u ime Corbusierovih teorija — koji je, kako reče Knoll, »odrešiti protivnik historičkih gradova«¹⁰⁴ — iskušavaju

103

Krankhafte Romantik. Die Drau, 1925, 288; Die Altgram Romantik. Morgenblatt, 1926, 126.

104

N. dj., u bilj. 96.

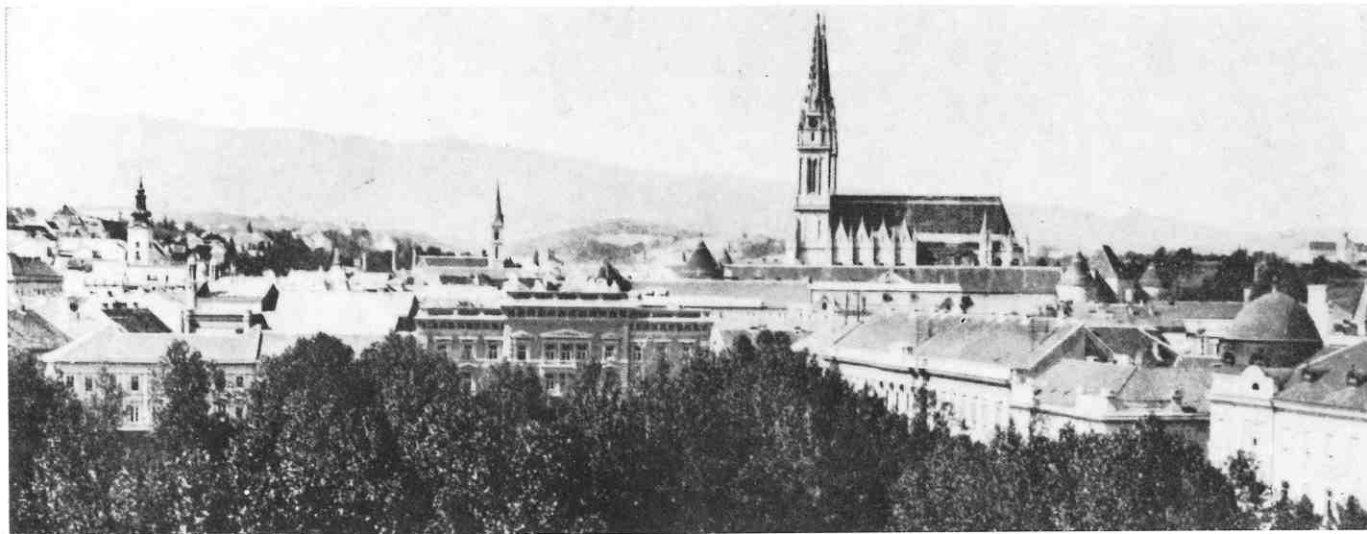
svoju hrabrost upravo u tom ranjenom i ranjivom prostoru grada. Njihovi su prijedlozi radikalni, više ih ne muči nostalgija za ambijentom. To su Zemljak s Bahovcem, Stržić, Ibler i Šen s Kovačevićem. Svi polaze od već započetog prodora na Dolcu. Sumirajući njihova obrazloženja,¹⁰⁵ lajtmotiv je neodrživost socijalnih i higijenskih prilika; Dolac je rudiment utrнула života zanimljiv možda još samo kao grafički motiv, ali nema arhitektonskih elemenata koji bi ga učinili sposobnim za obnovu; na Kaptolskoj ulici nema cjelovite ljepote; Bakačeva kula i katedrala bila su dva raznorodna elementa bez ikakvog prostorno-urbanističkog dojma, obnova kule djelovala bi samo kao smiješna kulisa. Zaključak je da je ispravno početi na nekompromisnu, suvremenu i zdravu izgradnju.

Zemljak s Bahovcem demolira Kaptolsku ulicu i stvara vrtni grad s poprečno postavljenim stambenim objektima, a podno nadbiskupske palače radijalno

smještenu soliternu izgradnju višekatnica utopljenih u zelenilu. Razlozi su »utilitarni i sanitarni toliko odlučni, da sasvim problematični estetski obziri moraju pred njima ustuknuti«. U četvrti koja uživa lokalno-historijski ugled nužno je dati utilitarnu ocjenu objekata, jer »kuće nisu kipovi kojih se hvata patina, nego su objekti praktične uporabe«. Smisao je njegove osnove pripremiti se za vrijeme »kad će tim starijim kućama odzvoniti«. Šen i Kovačević,¹⁰⁶ lišeni svih sentimentalnih obzira spram onih deklasiranih nastambi na prostoru od Radićeve ulice do Kaptola koje nijedan graditelj 19. stoljeća ne bi proglasio arhitekturom, stvaraju geometrijom zatvorenih blokova kontrapunkt vertikalama triju crkava. Sv. Stjepan kralj, Sv. Marija i Sv. Franjo ostaju kao izolirani relikti poput oporučno ostavljenih predmeta kojih se nasljednici ne mogu riješiti. Jedino uz Kaptolsku ulicu predviđaju izgradnju prilagođenu »nazočnom ambijentu«. Predlažu nekoliko varijanti za prostor pred

105
Prema Zemljaku, Arhitektura, 1934, 2. Sve pod M. Vidaković: Zagrebački Kaptol kao urbanistički problem.

106
M. Kovačević: Regulacija Kaptola, Zagreb 1935.

katedralom, a jedna je restituiranje kratkoga zapadnog krila dvora koje je 1906. bilo srušeno.

U svim je prijedlozima sakralna terasa pred katedralom zatvorena barijerom katnica.

U konfrontaciji s tim racionalnim urbanizmom Petar Knoll¹⁰⁷ analizira razvoj kaptolske stare jezgre, koja je »provincijalna ali i potpuno historijska jedinica«, i premda je teško oštećena, ipak je sačuvala svoju cjelinu koja se ne smije dirati. Centar te cjeline visoki su tornjevi katedrale. No upravo takva katedrala dokazuje suprotno: svojom masom i visokim Schmidt-Bolléovim zvonnicima ne uklapa se više u duhovni i fizički gabarit Kaptola nego je postala »osnovni orijentir u cijelom zagrebačkom prostoru«, što je bilo pretpostavljeno već u njezinoj zamisli.¹⁰⁸

Ta nas je činjenica obvezala da situaciju pratimo od 19. stoljeća, ali u inverznom slijedu, od grafije historizma u prostoru crkve do interpretacije toga stila i duha u urbanoj slici njezine neposredne okolice koja će se od 1865. dalje promatrati iz rakursa Donjega grada.

Ovaj pregled glavnih događaja samo je pokušaj da se pokaže kako je Kaptol, kao nijedan drugi prostor u gradu, bio poticaj i izazov da se ispituju urbanističke ideje od historizma i njegova shvaćanja tradicije do probuđenog romantizma koji je otvorio vrata zaštiti ambijenta i napokon do agresivnog funkcionalizma 20. stoljeća čije se duhovno srodstvo s funkcionalnim gradom historizma ne može zatajiti.

Istina je da su planovi o nekom drugom Kaptolu arhivirani da budu samo zgodan materijal za prouča-

vanje povijesti razvoja našega grada, ali je vrijeme ipak bilježilo otpornost nekih davnih želja i potreba koje su u drukčijem, boljem ili lošijem obliku, našle svoje mjesto u tkivu toga prostora. Inače, srećom, postojala je nesigurnost ili suzdržljivost pred radikalnim zahvatima, ali i ignoriranje kreativnosti gdje je za to bilo mogućnosti.

Rezultati su pred nama: nedovršenost prostora pred katedralom u skladu s njezinom arhitekturom, sačuvana fasada Kaptolske ulice ali ne i njezini sadržaji, Bakačeva s načetim »otokom izolacije« koji se dograđuje ili maskira Zemljakovim rješenjem sa zelenilom¹⁰⁹ i, naposljetku, Dolac koji je kao zaleđe Jelačićeva trga rastao po »unutrašnjoj logici« toga bivšeg sajmišnog prostora, a blok istočno od trga po logici rentabilnosti zemljišta.

No možda današnjem našem oku u kontaktu Kaptola i Dolca više godi disonanca u oblicima i sadržaju, više ritam života nego kanonička ladanjska tišina. A što se katedrale tiče — urgentno je pitanje obnove njezina plašta, ali i pitanje estetike njezine današnje opreme enterijera.

Kratice: AH = Arhiv Hrvatske
 HAZ = Historijski arhiv Zagreb
 DIA = Društvo inženira i arhitekata
 KAZ = Kaptolski arhiv Zagreb
 NAZ = Nadbiskupski arhiv Zagreb
 ZVOBN = Zemaljska vlada, odjel za bogoštovlje i nastavu

107

N. dj. u bilj. 105.

108

Ž. Čorak, n. dj.

109

God. 1956. I. Maroević: Život i djelo arhitekta Ive Zemljaka. Iz starog i novog Zagreba V, 1974.